

W. RADLOFF'UN *OPIT SLOVARYA TYURKSKİH NAREÇİY* ADLI ESERİNE GÖRE 19. YÜZYIL ALTAY TÜRKÇESİNİN SES ÖZELLİKLERİ I: ÜNLÜLER*

Fatih Numan KÜÇÜKBALLI**

ÖZET

Radloff, Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy (OSTN) adlı sözlüğünü 1893-1911 yılları arasında altışar yıl arayla dört cilt olarak yayımlamıştır. Bu sözlükte tarihî ve çağdaş pek çok Türk lehçesine ait yaklaşık 68 bin madde başı bulunmaktadır. Eserdeki tarihî lehçelere ait söz varlığı büyük oranda daha önce yayımlanan çalışmalardan alınmıştır. Çağdaş lehçelere ait kelimeler ise genellikle o dönemki konuşma dillerinden derlenmiştir. Özellikle o güne kadar pek bilinmeyen Türk lehçelerinin söz varlığının ilk defa bu eserde derlenmiş olması, eseri çok değerli kılmaktadır. OSTN'deki Altay Türkçesine ait kelimelerin tamamına yakını 1860'lı yıllarda bizzat Radloff tarafından derlenmiştir. Aynı zamanda söz konusu kelimeler sözlüğün temelini oluşturmuştur. OSTN'de Altay Türkçesi ağızlarına (Altay Kiji, Teleüt, Tölös, Lebed, Kumandı ve Tuba) ait toplam 11286 madde başı tespit edilmiştir. Ayrıca sözlükte çok sayıda örnek cümle mevcuttur. Bu çalışmada OSTN'deki zengin dil malzemesinden yola çıkılarak 19. yüzyıl Altay Türkçesi ve ağızlarının ünlülerle ilgili ses özellikleri ele alınmıştır. Altay Türkçesindeki normal süreli, uzun ve kısa ünlüler ayrı ayrı değerlendirilmiş ve ünlü uyumları hakkında bilgiler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Radloff, Altay Türkçesi Ağızları, Altay, Teleüt, Tölös, Lebed, Kumandı, Tuba.

THE PHONETIC FEATURES OF 19TH CENTURY ALTAI TURKIC ACCORDING TO RADLOFF'S WORK NAMED *OPIT SLOVARYA TYURKSKİH NAREÇİY* I: VOWELS

ABSTRACT

Radloff published his dictionary named Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy (OSTN) as four volumes at six years interval between 1893 and 1911. In this dictionary, there are approximately 68 thousand headwords belonging to many Turkic dialects historical and contemporary. The vocabulary belonging to historical dialects in the book was mostly taken from previously published studies. The words of contemporary dialects are generally compiled from the spoken languages of that period. Especially the fact that the vocabulary of Turkic dialects, which was not known until today, was compiled in this work for the first time makes very valuable in the work. Almost all the words of the Altai dialects in OSTN were compiled by Radloff himself in the 1860's. At the same time, these words form the basis of the dictionary. A total of 11286 headwords belonging to Altai Turkic dialects (Altai Kiji, Teleut, Tölös, Lebed, Kumandy and Tuba) were identified in OSTN. There are also many sample sentences in the dictionary. In this study based on the rich language material in OSTN, the phonetic features about vowels of 19th century Altai Turkic and its dialects have been discussed. Normal, long and short vowels have been evaluated separately and have been given informations about vowel harmonies in Altai Turkic.

Keywords: Radloff, Altai Turkic Dialects, Teleut, Tölös (Teless), Lebed (Chalkan), Kumandy, Tuba.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 02.06.2019; Yayına Kabul Tarihi: 10.06.2019

* Bu çalışma Selçuk Ünivesitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde 2018 yılında hazırlanan *Wilhelm Radloff'un "Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy" Adlı Sözlüğündeki Altay Lehçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi (Ses Bilgisi-Karşılaştırmalı Sözlük)* başlıklı doktora tezinden faydalanılarak hazırlanmıştır. Ayrıca 08-10 Ağustos 2017 tarihleri arasında Roma/İtalya'da düzenlenen 3rd *International Conference on the Changing World and Social Research* sempozyumunda *W.Radloff'un "Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy" Adlı Eserinde Geçen Altay Lehçesine Ait Sesler ve Bu Seslerin Gösterimi* başlığıyla sunulan bildirinin genişletilmiş hâlidir.

** Arş. Gör. Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, KONYA; ORCID: 0000-0003-4319-7299, E-posta: fatihnumankb@gmail.com.

1. Giriş

1.1. *Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy* (OSTN) Hakkında Genel Bilgiler¹

Radloff, Türkçe karşılığı *Türk Lehçelerinin Sözlük Denemesi* olan meşhur sözlüğünü ilk başta gezilerinde işine yarayacak küçük pratik bir sözlük (Leksikon) olarak hazırlamış ve 1863 yılında yayınlanmak üzere Petersburg Bilimler Akademisine sunmuştur. Fakat sonradan Eski Türkçe (Orhon Yazıtları, Uygur Türkçesi, Kutadgu Bilig), Orta Türkçe (Codex Cumanicus), Osmanlı Türkçesi ve Çağatay Türkçesi sözlüklerini tarayıp 1893-1911 yılları arasında altışar yıl arayla dört cilt hâlinde yayımlamıştır (Temir 1991: 97).

Radloff'un 1863'te tamamladığı taslakla sözlüğün ilk cildinin yayımlanması (1893) arasından tam 29 yıl geçmiştir. Radloff bu gecikmenin nedenini, sözlüğün ön sözünde açıklamıştır. Kendi ifadelerine göre 1859 yılında Barnaul'a geldiği zaman sadece halk edebiyatı ürünlerini kaydetmekle yetinmemiş, aynı zamanda eldeki imkânlar dâhilinde geniş bir sözlük oluşturmaya karar vermiştir. Sözlüğün temelini de Altay ve Teleüt ağızlarının söz varlığı oluşturmuştur. 1859-1860 yıllarında bu ağızların söz varlığıyla ilgili bir liste hazırlamıştır. Sonraki yıllarda araştırma gezileri neticesinde listesine *Kazak, Kırgız, Tuba, Şor ve Abakan* ağızlarının söz varlığını da eklemiştir. Hâliyle sözlüğün hacmi artmış ve yeniden düzenlenme ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Yeni düzenlemeleri 1864'te tamamlamış, *Proben*'in birinci cildiyle birlikte yayınlanmak üzere Petersburg Akademi üyesi Schiefner'a teslim etmiştir. Schiefner, sözlüğün kuruluş düzeninde harflerin sırasını beğenmeyip 1867 yılında Radloff'a geri göndermiştir.

Radloff, sözlük taslağı geri gelince 1864-1867 yılları arasında yeni derlediği kelimeleri de eklemiştir. Kazan'da Volga ağızlarını inceleme imkânına sahip olmuş, sözlüğünü bu ağızlardan derlediği kelimelerin yanı sıra, Budagov'un (1869), Troyanskiy'nin (1830) ve Kayyum Nasırî'nin sözlüklerinden, Altay Türkçesiyle ilgili misyoner heyetinin hazırladığı gramerden (Verbitskiy 1869), Vambéry'nin Çağatayca araştırmalarından (1867) aldığı kelimeleri de dâhil ederek genişletmiştir. Kazan'da bulunduğu yıllarda Kırım'a yaptığı seyahatlerde Karayların dilini incelemeye başlayınca, birçok Osmanlıca kelimeyi de derlemiş ve bunlara Bianchi (1835) ve Zenker'in (1862-1876) sözlüklerinden aldıklarını da ilave etmiştir. Görüleceği üzere sözlüğün taslağı elinde bekledikçe sürekli eklemeler yapmıştır.

Bütün bu eklemeler neticesinde Radloff, ünlülerden oluşan ilk cildi 1893 yılında; ünsüzlerden oluşan diğer üç cildi ise sırasıyla 1899, 1905 ve 1911 yıllarında yayımlamıştır.

1.2. Altay Türkleri

Altay Türkleri, günümüzde genel itibarıyla Rusya Federasyonu'na bağlı 92.902 kilometrekarelik bir yüz ölçümüne sahip *Altay Özerk Cumhuriyeti*'nde yaşamaktadır. Altay Özerk Cumhuriyeti; Güney Sibiryâ bölgesinde kuzeybatısından Altay Krayı, kuzeydoğusundan Kemerovo eyaleti (oblastı), doğusundan Hakas ve Tuva Özerk Cumhuriyetleri, güneyinden Moğolistan ve Çin, güneybatısından Kazakistan sınırlarıyla çevrilidir.

Rus literatüründe *Altaylılar* olarak tanımlanan bu Türk topluluğu 17. ve 18. yüzyıl Rus yönetiminin ve 19. yüzyılın ilk yarısında gezginlerin kayıtlarında iki ayrı grup olarak tarif edilmiştir. Kuzeydekiler *Kara Orman Tatarları*, *Kuzey Altay Tatarları*; güneydekiler ise *Asıl Altay Tatarları*, *Kalmuklar* (*Ak Kalmuklar*, *Sınır Kalmukları*, *Dağ Kalmukları*) şeklinde tanımlanmıştır (Pritsak 1959: 569).

¹ Bu bölümün hazırlanmasında aşağıdaki kaynaklardan yararlanılmıştır: Tokar (2003); Aşçı (2003).

Bu hususta günümüzde kabul edilen yaygın görüş Güney Altay Türkleri *Asıl Altay* (*Altay Kiji*), *Teleüt* ve *Telengit*; Kuzey Altay Türkleri de *Çalkandı* (*Lebed*), *Tuba* ve *Kumandı* şeklindedir. İlk tasniflerde Altay Türklerine Şor Türkleri de dâhil edilmiştir. Ancak *Şorlar*, son yıllardaki bilimsel çalışmalarda *Hakas Türklerinin* alt grubu olarak sayılmaya başlanmıştır.

1.2.1. Güney Altay Türkleri

Asıl Altay Türkleri: Asıl Altay Türkleri, *Onguday*, *Şebalin*, *Üst-Kan*, *Mayma*, *Çemal*, *Üst Koksa* bölgelerinde *Katun*, *Ursul*, *Sema*, *Peşçanaya*, *Çarış* ve *Mayma* nehirlerinin kıyılarında yaşarlar. *Mayma Nehri* kıyılarında yaşayanlar kendilerini *Mayma Kişi* olarak da adlandırır (Güner Dilek, 2015: 25; Ozonova 2016: 28).

Radloff, kendilerini *Altay Kiji* veya nadiren *Oyrot*² olarak adlandıran asıl Altay Türklerinin, Ruslar tarafından da *Altay Kalmukları* olarak anıldığını belirtmiştir. Ayrıca *Katun* ve *Çarış Nehri* havzalarında göçebe bir hayat süren Asıl Altayların, 6044 erkek ve 5780 kadın olmak üzere toplamda 11824 kişi olduklarını ilave etmiştir (1882: XXIX). 2010 sayımına göre nüfusları 74238, ana dilini konuşur sayıları ise 55720'dir (Killi Yılmaz 2016: 404, 407).

Altay Türkçesi yazı dili, 1922'den itibaren Asıl Altay ağzı (*Altay Kiji* ağzı) esas alınarak oluşturulmuştur. Eskiden *Oyrot Til* olarak da bilinen Altay Türkçesi, günümüzde Altay Cumhuriyeti'nin Rusçayla birlikte resmî dilidir (Ozonova 2016: 23).

Teleütler: Kendilerini *Telenet*, *Telenut*, *Payat* ve *Tadar* (<*Tatar*) olarak da adlandıran *Teleütler*; *Kemerovo* eyaletinde, *Büyük ve Küçük Baçat* nehirleri kıyılarındaki *Belovo* ve *Guryevsk* bölgelerinde, *Çeluhoyevo*, *Bekovo*, *Verhovskaya*, *Şanda*, *Çerta*, *Kamenka* ve *Ulus* köylerinde, *Novokuznetsk* şehrinde, Altay Krayı'nda *Zarinsk* ve *Kışmanovsk* bölgelerinde, *Çumış Nehri* kıyılarındaki ve Altay Özerk Cumhuriyeti'nde *Şebalin* bölgesinde *Sema Nehri* kıyılarındaki yaşarlar. Ayrıca 17. yüzyılda Cungarlar tarafından göç ettirilen *Teleütlerin* bakiyesi olarak günümüzde hâlâ Çin'de Sincan-Uygur Özerk bölgesinin *Altay* ilçesinde yaklaşık 50 kişi civarında *Teleüt* grubunun yaşadığı bilinmektedir (Killi Yılmaz 2011: 30; Alimov ve Shadyhanov 2013: 50, 55).

Rusya'da 1897 yılında yapılan ilk nüfus sayımına göre *Teleütlerin* nüfusu 9200 olarak belirlenmiştir. Bunların 4426'sı *Kuznetsk* bölgesinde *Baçat* nehri boylarında, 2263'ü *Çulım* bölgesinde (*Bozkır Altayı*'nda), 713'ü *Tom* nehri havzasında, geri kalanları ise *Dağlık Altay* bölgesinde yaşamaktaydı (Alimov ve Shadyhanov 2013: 52). İlerleyen yıllarda *Teleütlerin* büyük çoğunluğu ya Ruslaşmış ya da diğer Türk soylu halkların bünyesinde erimiştir. 2010'da yapılan nüfus sayımında, *Teleütlerin* toplam nüfusunun 2643 olarak tespit edilmesi, bu duruma önemli bir delil olarak gösterilebilir.

Teleüt ağzı, Altay Türkçesinin ilk yazı dilinin temeli olması açısından önem arz etmektedir. Bilindiği üzere 1830'da Altay Ruhani Misyonu kurulunca bölgede misyonerlik faaliyetlerini kolaylaştırmak amacıyla, 1845 yılında *Teleüt* ağzı esas alınarak Altay Türkleri için 27 harflik bir alfabe geliştirilmiştir. Böylece *Teleüt* ağzı 1922 yılına kadar Altay Türkçesinin yazı dili olmuştur. 1922 yılında Altay Kiji ağzına dayalı yeni bir yazı dili oluşturulunca *Teleüt* ağzı önemini kaybetmiştir.

² Altay Türkleri, *Oyrot* adını 17. yüzyıl ortalarından 18. yüzyıl ortalarına kadar idaresi altında kaldıkları *Oyrot Devleti*'nden almışlardır. Bu kelime, *Oyrot* <*oyra-t* (-*t* Moğolca çokluk eki) "yakınlar" şeklinde ortaya çıkmıştır (Menges 2009: 397).

Ekrem Kalan, *Oyrot* adının kaynağıyla ilgili yaptığı açıklamada, bazı araştırmacılara göre *Oyrotların* kendilerini *Oironhon* (*yakınlar/komşular*) diye adlandırdığını, ancak bu adın *Oin İrgen* veya *Oin Ard* (*Orman Halkı*) isimlerinden gelmesinin daha uygun olacağını belirtmiştir (2008: 2).

Telengitler ve Telesler (Tölösler): Telengitler, Altay Cumhuriyeti'nin güney doğusunda, dört ülkenin (Çin, Kazakistan, Moğolistan ve Rusya) sınırlarının kesişim noktasında Ulagan ve Koş-Ağaç bölgelerinde, Çoluşman, Başkaus, Ulagan, Çuya, Arkıt, Çagan-Uzun nehirleri kıyılarında yaşarlar (Tıdıkova 2012: 526).

1897'de yapılan nüfus sayımına göre Telengit ve Teleslerin sayıları 4.849 olarak belirlenmiştir. Sovyet Rusya döneminde bunlar, Altayların bir alt etnik grubu olarak kaydedilmişlerdir. Bu sebeple 1959, 1979 ve 1989 sayımlarında Asıl Altaylara dâhil edilmişlerdir.

Telengitlerin kendilerine ait bir yazı dili yoktur. Altay yazı dilini kullanmaktadırlar. Telengit ağzı, Altay edebî diline göre fonetik, morfolojik ve leksik açıdan önemli farklılıklar gösterir. Kuzey Altay ağızlarına özellikle de Tuba ağzına yakınlığı da dikkat çekicidir (Tazranova 2016:412). Günümüzde Telengit ağzı hızlı bir şekilde Altay edebî dilinin bünyesinde kaybolmaktadır. Bölgede resmî ve etkin dillerin, Altay edebî dili ve Rusça olması bu durumun en önemli nedenidir (Tıdıkova 2012: 526).

1.2.2. Kuzey Altay Türkleri

Tubalar: Tubalar, kendilerini *Tuba Kiji*, *Tuva Kiji* veya *Yış Kiji*, *Yış Kiji*; Ruslar da *Çerneviy Tatar*³ (*Kara Tatar*) olarak adlandırırılar. Tuba adı onlara komşuları *Altay Kijiler* tarafından verilmiştir. Kendilerini *Yış Kiji* "Orman insanı" olarak adlandırmışlardır. Altay Cumhuriyeti'nde *Maymin*, *Çoy*, kısmen *Turaçak* bölgelerinde yaşamaktadırlar (Potapov 2014:59; Ozonova 2012: 389).

Radloff, 19. yüzyılın ikinci yarısında Tubaların nüfusunu 1794 erkek ve 1670 kadın olmak üzere toplam 3464 olarak verir (C I 1954:214). Tubalar, 2000 yılında Rusya Federasyonu'nun aldığı kararla "az nüfuslu yerli halk" statüsüne geçmişlerdir (Turayev vd., 2005: 283). Bu yıla kadar Altay halkı içinde sayılırken 2002 nüfus sayımında ayrı bir etnik grup olarak sayılmışlar ve sayıları 1565 kişi belirlenmiştir. Bu 1565 kişinin sadece 408'i Tuba ağzını konuşabildiğini belirtmiştir. 2010 sayımında da 1965 kişi olmuşlardır. Nüfusları artmasına rağmen konuşur sayıları 229'a düşmüştür (Ozonova 2012:389). Bu durumda Tubaların buldukları bölgelerde çok azınlıkta kalmaları, baskın Rus kültüründe asimile olmaları ve Altay Cumhuriyeti'nin iki resmi dilinin Rusça ve Altay Kiji ağzına dayanan edebî dil olması etkilidir (Tıdıkova 2012: 528-529).

Çalkandılar (Lebedler): Kuzey Altay topluluklarından biri olan Çalkandılar kendilerini *Çalkandu*, *Şalkandu*, *Şalkaņu*, *Şalkan (Kiji)* olarak adlandırırılar. Önceleri onlara Kuu (<Kuğu) Nehri'nin kıyılarında yaşamalarından dolayı *Kuu Kiji* "Kuğu insanı" denmiştir. Ruslar da kuğu kelimesinin Rusçasıyla ilişkili olarak Çalkandıları *Lebedinskiye Tatari*, *Lebedintsi* şeklinde adlandırmışlardır (Çayım vd. 2004:146).

Çalkandılar günümüzde *Kurmac-Baygol*, *Suranaş*, *İtkuç*, *Sankino*, *Kebezen* ve *Biyka* bölgelerinde yaşarlar. Sayıları az da olsa *Tondoşka*, *Nova*, *Troitsk*, *Çuyka*, *Tuloy* ve *Turaçak* bölgelerinde de Çalkandı vardır (Çayım vd. 2004:147; Güner Dilek 2013:276). Çalkandıların kendilerine ait bir yazı dili yoktur. Ancak son zamanlarda Rusya Bilimler Akademisi Sibiry Kolu Filoloji Enstitüsünden araştırmacılar Çalkandı ağzı için bir imla geliştirmişler ve bu imla ile 2004 yılında *Aba-d'ıştın aņ-kuştarı* (Kadim Tayganın Hayvanları ve Kuşları) adlı bir çocuk kitabı yayımlanmıştır. Frankfurt Üniversitesi ve Rusya Bilimler Akademisi Sibiry Kolu Filoloji Enstitüsünden araştırmacılar Çalkandı ağzı

³ Radloff'a göre "Çerneviy Tatariy" sözü Yış Kiji sözünün tercümesidir. Bunun sebebi de Tubaların tamamının Katun Nehri'nin doğusunda çam cinsinden sık ormanlarla kaplı dağlarda yaşamasıdır. Çünkü o zamanlar bu gibi ormanlı dağlara Ruslar "çeren", Tubalar ise "yış" derlermiş (C I 1954:213).

için а, б, в, г, ғ, д, е, ё, ж, жь, з, и, й, к, қ, л, м, н, нь, ң, о, ө, п, р, с; т, ть, у, ү, ф, х, ц, ч, ш, щ, ъ, ы, ь, э, ю, я harflerinden oluşan bir alfabe önermişlerdir (Nevskaya vd. 2016:84).

Kumandılar: Kuzey Altay Türkleri içinde yer alan Kumandılar kendilerini *Kuvandı, Kuvanta, Kuvandık, Kuvandığ, Kuvandıx, Kumandı, Kumundi, Kubandı, Kuwandı, Kuwandı, Kuvandık, Gomandı, Gubandı, Gumanda, Gumandı, Guwandı, Kıwanda* şeklinde adlandırmaktadır (Güner Dilek 2016: 3). Ruslar arasında da Kumandin olarak bilinmektedirler. Tıdıkova, Kumandin kelimesinin sonundaki -n'in Rusça etnik adlandırmalarda kullanılan bir ek olduğunu ve -di'nin ise Moğolca bir sıfat eki olduğunu söylemiştir (2012: 530).

Kumandılar, 1993 yılında Şorlar ve Teleütlerle birlikte "*Küçük Kuzey Halkları*" içine dâhil edilmişler ve Rusya Federasyonunun 24 Mart 2000 tarihinde aldığı kararla da Altay Kijiler hariç diğer bütün Altay boylarıyla birlikte (Teleüt, Telengit, Tuba, Çalkandı) "*az nüfuslu yerli halk*" statüsünde sayılmışlardır (Killi Yılmaz 2011: 34). Bu tarihten sonraki nüfus sayımlarında ayrı bir etnik grup olarak kabul görmüşlerdir. 2002 yılındaki nüfusları 3114'tür. 2010 yılında ise 2892'dir. 2010 yılında Kumandıların 1061'inin Altay Cumhuriyeti'nde, 1401'inin de Altay Krayı'nda Solton ve Krasnogorsk bölgelerinde; 225'inin Kemerovo bölgesinde yaşadıkları ve konuşur sayılarının 738 olduğu belirtilmiştir (Killi Yılmaz 2016: 421).

Diğer Altay Türkleri gibi Kumandılar da 1922 yılına kadar Teleüt ağzı esas alınarak oluşturulan yazı dilini, 1922'den sonra da Altay Kiji ağzı temelli yazı dilini kullanmışlardır. 1933 yılında N. A. Kalanakov ve K. İ. Filatov tarafından Kumandı ağzı esas alınarak Novosibirsk'te Latin harfleriyle *Kumandı Bukvar* adlı bir alfabe kitabı oluşturulmuştur. *Kumandı Bukvar*, Kumandı ağzı için ilk yazı dili girişimi olarak tarihî bir öneme sahiptir (Baskakov 1972: 5; Güner Dilek 2016: 5).

		1897	1926	1939	1959	1970	1979	1989	2002	2010	2010 Konuşur Sayısı
Güney	Altay Kiji	20915	39062	46490	44654	54614	58879	69409	67239	74238	55720
	Teleüt	9200	1898	-	-	-	-	-	2650	2643	975
	Telengit	5169	3415	-	-	-	-	-	2399	3712	Altay Kijiler içinde
	Çuytsı										
Kuzey	Çalkandı	907	-	-	-	-	-	-	855	1181	310
	Kumandı	4092	6335	-	-	-	-	-	3114	2892	738
	Tuba	6342	12	-	-	-	-	-	1565	1965	229

Tablo 1: 1897-2010 yılları arasında Altay boylarının nüfus sayıları

Kaynak: (Patkanov 1912: 77; Killi Yılmaz 2016: 404, 407)

2. İnceleme

OSTN'de Altay Türkçesi ve ağızlarına (Asıl Altay, Teleüt, Tölös, Lebed, Kumandı, Tuba) ait madde başları taranmış ve toplam 11286 madde başı tespit edilmiştir. Bu madde başlarının 8392'si Teleüt ağzı, 4365'si Asıl Altay, 56'sı Tölös, 2747'si Lebed, 611'i Kumandı, 429'u Tuba ağzına aittir. En fazla kelimenin Teleüt ağzına ait olduğu görülmüştür. En az da Tölös ağzına aittir. Kuzey Altay ağızlarının (Lebed, Kumandı, Tuba) kelime sayısı azdır. Onlar içinde en çok Lebed ağzından örnek alınmıştır.

OSTN'nin dört cildinde yaklaşık 68 bin madde başı olduğu bilinmektedir. Söz konusu sözlükte Altay Türkçesi ve ağızlarına ait söz varlığı önemli bir yekûn oluşturmaktadır. Ayrıca madde açıklamalarında kullanılan çok sayıdaki cümle örneği de 19. yüzyıl Altay Türkçesiyle ilgili yapılacak çalışmalar için önem arz etmektedir.

Bu çalışmada OSTN'deki zengin dil malzemesinden hareketle, 19. yüzyıl Altay Türkçesinin ünlülerle ilgili ses özelliklerinin ortaya konması hedeflenmiştir. Normal süreli, uzun, kısa ve ikiz ünlüler ayrı ayrı ele alınmış, özellikle ikincil uzun ünlülerin oluşumları üzerinde durulmuştur. Kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlık uyumları tanıtılmıştır. Açıklamalar için verilen örneklerde parantez içinde cilt, sayfa numarası ve hangi Altay ağzından alınmışsa o ağzın kısaltması (II/1895, Tel.) verilmiştir.

2.1. Ünlüler

OSTN'deki Altay lehçesine ait kelimelerde sekiz normal süreli, sekiz uzun ve üç kısa olmak üzere toplam on dokuz ünlünün kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu ünlülerin özellikleri şu şekildedir:

Çıkış sürelerine göre;

Normal süreli ünlüler: /a/, /e/, /ı/, /i/, /o/, /ö/, /u/, /ü/.

Uzun ünlüler: /ā/, /ē/, /ī/, /ī̄/, /ō/, /ō̄/, /ū/, /ū̄/.

Kısa ünlüler: /ĩ/, /ũ/, /ǔ/.

Dilin hareketine göre;

Kalın (art) ünlüler: /a/, /ā/, /ı/, /ī̄/, /o/, /ō̄/, /u/, /ū̄/, /ǔ/.

İnce (ön) ünlüler: /e/, /ē/, /i/, /ī̄/, /ĩ/, /ö/, /ō̄/, /ü/, /ū̄/, /ǔ̄/.

Dudakların şekline göre;

Düz ünlüler: /a/, /ā/, /ı/, /ī̄/, /e/, /ē/, /i/, /ī̄/, /ĩ/.

Yuvarlak ünlüler: /o/, /ō̄/, /u/, /ū̄/, /ũ/, /ö/, /ō̄/, /ü/, /ū̄/, /ǔ̄/.

Çenenin açısına göre;

Geniş ünlüler: /a/, /ā/, /e/, /ē/, /o/, /ō̄/, /ö/, /ō̄/.

Dar ünlüler: /ı/, /ī̄/, /i/, /ī̄/, /ĩ/, /u/, /ū̄/, /ũ/, /ü/, /ū̄/, /ǔ̄/.

2.1.1. Normal Süreli Ünlüler

2.1.1.1. /a/ Ünlüsü

Kalın, düz, geniş bir ünlüdür. Radloff bu sesin Rusçadaki “какъ, камень” kelimelerindeki /a/ sesi gibi telaffuz edildiğini belirtir (C I 1960: X). /a/ ünlüsü Altay Türkçesine ait kelimelerde kelime başı, kelime içi ve kelime sonunda bulunabilmektedir.

Kelime başında: *aļū* “aptal” (I/387, Tel.), *amza-* “tatmak” (I/651, Alt. Tel. Leb.), *ayas* “açık, bulutsuz” (I/214, Alt. Tel. Leb.), *aybı* “dilek, rica” (I/62, Alt. Tel.), *azı!*- “asılmak” (I/569, Alt. Tel.), *argış* “yoldaş” (I/301, Tel. Leb.), *abaqqay* “1. asil kadın; kadınlara verilen saygın bir isim, 2. eş, 3. iskambil kartlarında kız” (I/622, Alt. Tel.).

Kelime içinde: *argāstan-* “kurnaz ve tembelenmek” (I/299, Tel.), *açap* “aç gözlülük” (I/503, Tel. W), *abanat* “borç, borçlu kişi” (I/623, Leb.), *kuyaq* “zırh”, *payta!* “üç yaşındaki kısrak” (II/901, Alt. Tel. Leb.).

Kelime sonunda: *kulda-* “birilerini köle yapmak” (II/988, Tel.), *kuçka* “koç” (II/1010, Kumd.), *çalba* “ilmik, kement” (III/1891, Leb.), *paşka* “büyük çekiç” (IV/1188, Leb.), *taylğa* “kurban kesme” (III/769, Tel. Alt.).

2.1.1.2. /e/ Ünlüsü

İnce, düz, geniş bir ünlüdür. Radloff'a göre bu ses, Rusçadaki "берат, мера" kelimelerindeki /e/ sesiyle aynıdır (C I 1960: X). /e/ ünlüsü Altay Türkçesine ait kelimelerin başında, ortasında ve sonunda bulunabilmektedir.

Kelime başında: *elekte*- "alay etmek" (I/812, Alt.), *eçe* "teyze" (I/862, Kumd.) *ekki* "iki" (I/382, Alt. Tel. Leb.), *eldem* "cömert, hayırsever" (I/827, Alt.), *elek* "elek, eleme aleti" (I/811, Leb.).

Kelime içinde: *ēlen*- "sahip olmak, efendi olmak" (I/813, Tel.), *eleje* "kapı kenarı" (I/812, Alt. Tel.), *küneçi* "kıskanç, çekemeyen" (II/1440, Tel.), *şirdek* "döşek" (IV/1075, Tel.), *temene* "büyük iğne" (III/1130, Alt. Tel.).

Kelime sonunda: *temhele*- "başlamak, girişmek" (III/1136, Tel.), *tenjere* "gökyüzü" (III/1043, Tel.), *üde* "mola, dinlenme" (I/1869, Tel.), *yērbe* "yirmi" (III/345, Leb.), *yispe* "sürgün, filiz" (III/528, Alt.).

OSTN'deki Altay Türkçesine ait bazı madde başlarında kapalı /e/ ünlüsünün kullanıldığı tespit edilmiştir. /e/ ile /i/ arası yarı geniş bir ünlü olan kapalı /e/ ünlüsünün Yenisey Yazıtları'ndan itibaren bazı metinlerde özel bir işaretle gösterildiği düşünülmüştür. Türkçede bu ünlünün asli olarak varlığı hususunda Türkologlar ihtilafa düşmüştür.

İlk olarak Radloff, Türkçede asli olarak kapalı /e/'nin bulunmadığını söylemiştir. Thomsen, Orhon Yazıtları'ndaki ikili kullanımlardan ve Yenisey Yazıtları'ndaki özel işaretten (ǰ) yola çıkarak kapalı /e/ ünlüsünün Türkçede asli olduğunu iddia etmiştir (Yılmaz Ceylan, 1991: 151). Böylece söz konusu ünlüyle ilgili uzun süre devam edecek olan tartışmalar başlamıştır.⁴

Her ne kadar bu ünlünün asli olarak varlığıyla ilgili tartışmalar olsa da, tarihî ve çağdaş pek çok Türk lehçesinde bu ses kullanılmıştır, kullanılmaktadır. Tarihî metinlerde kapalı /e/ sesinin Yenisey Yazıtları'ndan sonra en belirgin gösterildiği (üstünlü ı ile) metin Nehcül-Ferâdis'tir. Günümüzde bazı Türk lehçelerinin (Azerbaycan ve Gagavuz lehçeleri gibi) alfabelerinde özel bir işaretle yine bu ses gösterilmektedir. Bazı lehçelerde ise kullanılmadığı görülmektedir. Altay Türkçesi de bu lehçelerden biridir.

OSTN'deki Altay Türkçesinin hem Kuzey hem de Güney ağızlarının genel fonetik özelliklerine göre kapalı /e/ sesi yoktur. Eski Türkçe devresinde kapalı /e/ ünlülü kabul edilen kelimelerin Altay Türkçesinde genel olarak normal /e/ye, az sayıda örnekte de /i/ye dönüştüğü görülmüştür.

OSTN'deki Altay Türkçesine ait kelimelerde kapalı /e/ ünlüsünün yanlışlıkla kullanıldığı düşünülmektedir. Çünkü bir kelime aynı maddede hem normal /e/ (ǰ)'li hem de kapalı /e/ (e)'li yazılmıştır.

çeden "çit, duvar" (III/1985, Alt. Tel.), *d'edekten*- "kendi arkasından iple çekerek götürmek" (III/370, Tel.), *elek* "alay, istihza" (I/811, Leb.) *elekçil* "alaycı" (I/812, Leb.), *émeyle*- "alıştırmak, uydurmak" (I/946, Tel.), *kedeneynek* "hemen, derhâl" (II/1133, Tel. W.) *kemegele*- "sobaya benzer çukur kazmak" (II/1206, Tel.), *séren*- "birinden şüphelenmek, kuşkulananmak" (IV/459, Tel.), *tépkile*- "tepmek" (III/1113, Tel.).

⁴ Bu tartışmalarla ilgili bilgilere şu kaynaktan ulaşılabilir: Yılmaz Ceylan (1991).

Kem meni kijilerniñ aldında adaza, anı mēndē teñeredehi adamniñ aldında adayırmin.
“Her kim beni insanların önünde yüceltirse, ben de onu gökyüzündeki atamızın önünde yüceltirim.” (I/1474, Tel.)

Köp adıp mērgen bolbos. “Çok ateş eden gerçek atıcı değil.” (I/1445, Alt.)

Pu attañ at éken! “Ne kadar güzel bir at!” (I/1441, Tel.)

Ézen, ézenbe? “Sen nasılsın?” (I/1889, Tel. Alt.)

Kézib ãđı. “O kesti” (I/1449, Alt. Tel.)

Bazı örneklerde madde başı normal /e/ ünlüsüyle yazılmasına rağmen morfolojik tahlil kapalı /e/ ile yazılmıştır.

erbekte- I/800	Leb.	<érbek+le
erbekteş- I/800	Leb.	<érbekte-ş-
erkeksis I/778	Alt. Tel.	<érkek+sıs

2.1.1.3. /ı/ Ünlüsü

Radloff'a göre bu ses, tam olarak bir /ı/ (Ы) sesi gibi değildir. Daha ziyade /ı/ - /a/ arası, /a/'ya daha yakın bir sestir. Bu sesin söylenişinde dudaklar, Rusça /ı/ sesinde olduğu gibi diş etlerine doğru güçlü bir şekilde çekilmez ve dilin arka kısmı arkaya doğru boğuk bir hâl almaz. Rusçadaki vurgudan önce üçüncü hecede telaffuz edilen /o/-/a/ arası ses gibi söylenir (C I 1960: XI). OSTN'de /ı/ ünlüsü kelimelerin başında, içinde ve sonunda bulunabilmektedir. Zayıf bir ünlü olduğu için kelime başında az kullanılmıştır.

Kelime başında: *ıgla-* “ağlamak” (I/1357, Tub.), *ıksı-* “hıçkırmak” (I/1356, Alt. Tel.), *mağ* “dost, dostluk” (I/1361, Alt.), *ıra-* “uzaklaşmak” (I/1365, Tel.), *ırs* “baht, mutluluk” (I/1368, Alt. Tel. Kumd.)

Kelime içinde: *abı!* “toprağı işlemek için kullanılan çapa” (I/627, Alt.), *abıška* “yaşlı, ihtiyar” (I/630, Tel.), *çırbık* “sincap” (III/2083, Leb.), *kağıl-* “erimek” (II/97, Alt.), *oñdır-* “soldurmak” (I/1033, Alt. Tel.).

Kelime sonunda: *kağğulçı* “bekçi” (II/11, Tel.), *sağı-* “beklemek, bekçilik yapmak” (IV/247, Tel. Alt.), *salğıntı* “serbest bırakılmış” (IV/365, Tel.), *tokpoqçı* “bir kuş türü” (III/1156, Tel.), *yaıtı* “tembel” (III/181, Leb.).

2.1.1.4. /i/ Ünlüsü

İnce, düz, dar bir ünlüdür. Radloff bu sesin Rusça “книга, миль” kelimelerindeki “и (i)” sesiyle aynı ses değerinde olduğunu ifade etmiştir (C I 1960: XI). Altay Türkçesinde /i/ ünlüsü kelime başı, kelime içi ve kelime sonunda bulunabilmektedir.

Kelime başında: *ıçki* “ayyaşlık” (I/1519, Tel.), *ıdirgen* “harman yeri” (I/1509, Tel.), *ilbi* “büyü, büyücülük” (I/1497, Tel.), *ıñir* “akşam karanlığı, akşam kızılığ” (I/1432, Alt.), *ışte-* “çalışmak” (I/1561, Alt. Tel. Leb.).

Kelime içinde: *ızın-* “ısınmak” (I/1540, Alt. Tel. Leb.), *kiçemel* “gayret, çaba” (II/1380, Tel.), *kiçik* “küçük, az” (II/1381, Tel.), *pildi* “işaret, nişan” (IV/1343, Tel.), *tijik* “şişkin, şiş” (III/1405, Alt. Tel. Leb.).

Kelime sonunda: *kiji* “insan” (II/1396, Alt. Tel. Leb.), *künci* “kıskanç, çekemeyen” (II/1440, Leb.), *merçitki* “baykuş” (IV/2097, Tel.), *piçi-* “yazmak” (IV/1349, Alt. Tel.), *yegerbinci* “yirminci” (III/321, Leb.).

2.1.1.5. /o/ Ünlüsü

Yuvarlak, geniş, art damak ünlüsüdür. Radloff, bu sesin bütün lehçelerde aynı şekilde telaffuz edilmediğini ve lehçelerin çoğunda Rusça “мохъ, около” kelimelerindeki /o/ gibi telaffuz edildiğini söylemiştir. Devamında da Kuzey Altay bölgesinde bu sesin /a/’ya yakın bir şekilde söylendiğini eklemiştir (C I 1960:X). Altay Türkçesinde /o/ ünlüsü kelime başı, kelime içi ve kelime sonunda bulunabilmektedir. İlk hece dışında /o/ ünlüsü ya alıntı kelimelerde bulunmakta ya da dudak uyumundan dolayı /a/ sesinin yuvarlaklaşmasıyla oluşmaktadır.

Kelime başında: *oğono* “dağ soğanı” (I/1007, Tel.), *oduŋ* “odun” (I/1126, Leb.), *odır-* “ateş yakmak” (I/1124, Tel.W.), *oçar-* “oturmak” (I/1135, Leb. Tub.), *obızın* “sihir, büyü” (I/1160, Tel.)

Kelime içinde: *odor* “balık türü” (I/1123, Alt. Tel.), *oŋpor* “bataklık” (I/1004, Alt.), *ottot-* “otlatmak” (I/1116, Alt. Tel.), *oŋgor-* “öğrenmek, anlamak” (I/971, Tel.), *oymok* “yüzük” (I/988, Tel. Alt.).

Kelime sonunda: *oyno-* “oyynamak” (I/978, Alt. Tel.), *oşko-* “benzemek” (I/1152, Tel. Kumd.) *ostolbo* “atların bağlandığı direk” (I/1142, Kumd.), *orozo* “oruç” (I/1054, Tel. Alt.), *ojokto-* “ince ince kar yağmak” (I/1154, Alt. Tel.).

2.1.1.6. /ö/ Ünlüsü

İnce, geniş, yuvarlak bir ünlüdür. Radloff’a göre bu ses, bütün lehçelerde aynı şekilde telaffuz edilmez ve normal telaffuzu Almanca “mörder” kelimesindeki /ö/ sesiyle benzerdir (C I 1960: XI). OSTN’deki Altay Türkçesinde /ö/ ünlüsü kelime başı, kelime içi ve kelime sonunda bulunabilmektedir. Yine /o/ gibi /ö/ ünlüsü de ilk hece dışında ya alıntı kelimelerde görülmekte ya da dudak uyumu sebebiyle /e/ ünlüsünden gelişmektedir.

Kelime başında: *öjöh* “itaatsiz, söz dinlemeyen” (I/1308, Kumd. W.), *ökkö-* “silme, yok etmek” (I/1181, Tel. Alt.), *öksüs* “öksüz” (I/1190, Leb. Tub.), *öltürüş-* “birbirini öldürmek” (I/1256, Tel.).

Kelime içinde: *örköş* “deve hörgücü” (I/1227, Alt. Tel. Leb.), *örögü* “kurban etme merasimi” (I/1221, Kumd.), *öçöş-* “birbirine karşı kin duymak” (I/1286, Alt. Tel. W.), *öktömdük* “verimlilik, üretkenlik” (I/1184, Tel.), *ölöh* “ot, saman” (I/1247, Alt. Tel. Leb.).

Kelime sonunda: *öksürö-* “öksüz kalmak” (I/1189, Alt. Tel. Leb.), *ölöndö-* “saman toplamak için gitmek; saman, kuru ot biçmek” (I/1248, Alt.Tel.), *öskö* “özge, başka” (I/1294, Alt. Tel. Leb.), *öböhö* “ecdad, ata” (I/1312, Tel.), *örkö* “küçük bir bozkır hayvanı” (I/1227, Alt.).

2.1.1.7. /u/ Ünlüsü

Kalın, dar, yuvarlak bir ünlüdür. Radloff, bu sesin tamamen Rusça “буду, куры” kelimelerindeki vurgulu “y (u)” sesine benzediğini belirtmiştir (C I 1960: XII). /u/ ünlüsü kelime başı, kelime içi ve kelime sonunda bulunabilmektedir. Son seste çok az bulunmaktadır. Son sesteki normal süreli /u/ ünlüsünün OSTN’deki Altay Türkçesinde kısalma eğiliminde olduğu tespit edilmiştir.

Kelime başında: *uruş-* "savaşmak, kavga etmek" (I/1664, Tel. Alt. Leb.), *utkar-* "karşılama, karşılamaya gitmek" (I/1708, Tel.), *uyat* "utanç" (I/1631, Alt. Tel. Leb.), *uzun* "uzun, uzun süre" (I/1768, Alt. Tel.), *uqsım* "soğan" (I/1615, Alt. Leb. Tel.).

Kelime içinde: *pulut* "bulut" (IV/1375, Alt. Tel. Leb.), *tuşman* "1. düşman, 2. yabancı" (III/1512, Tel.), *kurut* "peynir" (II/934, Alt. Tel. Leb.), *kurkun* "kanat kemiği" (II/939, Tel. Alt. Leb.), *sura!*- "sorulmak" (IV/766, Alt. Tel. Leb.).

Kelime sonunda: *tulku* "yuvarlak, silindir şeklinde olan" (III/1472, Alt. Tel.), *çupçu-* "çıkarmak, koparmak, sökmek" (III/2183, Tel.), *kuşkuļu* "Sibiryaya gelinciği (hayvan)" (II/1029, Alt. Leb.), *kuşbu* "kasırğa gibi etrafta dönme, çalgınca etrafında koşma, mest olma (şaman); coşkulu sevinç" (II/894, Alt. Tel. Leb.).

2.1.1.8. /ü/ Ünlüsü

İnce, dar, yuvarlak bir ünlüdür. Radloff bu sesin konuşmada ince /ü/ sesi olarak telaffuz edildiğini ve Almanca "Küche" kelimesindeki /ü/ sesinin hemen hemen aynı olduğunu belirtmiştir (C I 1960: XII). /ü/ ünlüsü kelime başı, kelime içi ve kelime sonunda bulunabilmektedir. Son seste çok az bulunmaktadır. Son sesteki normal süreli /ü/ ünlüsünün OSTN'deki Altay Türkçesinde kısalma eğiliminde olduğu tespit edilmiştir.

Kelime başında: *üçön* "otuz (30)" (I/1873, Alt. Töl.), *üdege* "kadın, ev hanımı" (I/1869, Tel.), *ülüş* "ıslak, nemli" (I/1855, Alt.), *üleş-* "üleşmek, bölüşmek, paylaşmak" (I/1848, Tel.), *ürdün* "örs" (I/1843, Leb.).

Kelime içinde: *d'ürük* "fıstık çamı" (III/604, Tel.), *türsün* "dış görünüş" (III/1565, Tel. Alt.), *süskür* "süsme alışkanlığı olan" (IV/842, Tel.), *öçüt-* "kurtarmak, özgür bırakmak" (I/1287, Tel.), *külüne-* "kiskanmak" (II/1472, Tel.).

Kelime sonunda: *küskü* "sıçan, fare" (II/1501, Töl.), *üpçü* "mirasçı" (I/1909, Tel. Leb.), *ürhü* "uyuklama, uyuşukluk, yorgunluk" (I/1840, Tel. Alt.), *üldü* "kılıç" (I/1860, Alt. Leb.), *ükkü* "baykuş" (I/1805, Töl.).

2.1.2. Uzun Ünlüler

Uzun ünlüler genel olarak asli ve ikincil olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. OSTN'deki Altay Türkçesine ait kelimelerde asli uzun ünlü tespit edilememiştir. Ana Türkçe döneminde uzun ünlülü olduğu düşünülen⁵ kelimelerle karşılaştırıldığında asli uzun ünlülerin normal süreli ünlülere dönüştüğü görülmüştür. Tespit edilen ünlü uzunlukları ikincil uzunluklardır.

İkincil uzun ünlüler, bir dilin ilk örneklerinde kısa olduğu bilinen fakat daha sonraki dönemlerde ünsüz düşmesi, ünsüzlerin sızıcılaşıp erimesi, hece kaynaşması, ünlü birleşmesi gibi ses olayları nedeniyle uzamış olan ünlülerdir (Buran 2008:290). OSTN'deki Altay Türkçesine ait kelimelerde ikincil uzun ünlülerin sayısı çok fazladır. Özellikle hece kaynaşmaları sebebiyle oluşan uzun ünlüler ağırlıklıdır.

2.1.2.1. /ā/ ve /ē/ Ünlüleri

Radloff, /ā/ sesinin Almanca "Abend" kelimesindeki /a/ sesi gibi olduğunu ve Altaylıların bu sesi uzatarak /aa/ şeklinde telaffuz ettiğini belirtmiştir (C I 1960: X). /ē/ sesi içinse Fransızca "frère, père" kelimelerindeki /è/ gibi telaffuz edildiği ve Altaylarda uzun /e/ sesinin /ee/ şeklinde söylendiği açıklamalarını yapmıştır (C I 1960: X).

⁵ Söz konusu kelimelerin listesine şu kaynaktan bakılabilir: Tekin (1975: 149-271).

2.1.2.1.1. İki Ünlü Arasında /d/ Ünsüzünün Erimesiyle Oluşan /ā/ Ünlüsü

Sadece *kadıt*(II/329, Alt. Leb.) ~ *qāt* (II/277, Tel. Kumd.) “kadın” örneğinde tespit edilmiştir. OSTN’de her iki şekil de mevcuttur.

2.1.2.1.2. İki Ünlü Arasında /d/ Ünsüzünün Erimesiyle Oluşan /ē/ Ünlüsü

ē (<iqđī) “sahip, mal sahibi” (I/657, Alt. Tel. Leb.), *ēr* I (<eğer) “eyer” (I/755, Tel. Alt. Leb.), *ēs* (<eđiz) “yüksek, yüce” (I/870, Tub. Tel.).

2.1.2.1.3. İki Ünlü Arasında /g/ ve /ğ/ Ünsüzlerinin Erimesiyle Oluşan /ā/ ve /ē/ Ünlüleri

OSTN’deki Güney Altay ağızlarında, /ğ/ ünsüzünün iki ünlü arasında sızıcılaşarak /-w-/’ye dönüşüp erimesi sebebiyle yuvarlak uzun ünlülerin ortaya çıkması karakteristik bir durumdur. Ancak aşağıdaki örneklerde görüleceği üzere bu ünsüzün erimesiyle uzun düz geniş ünlülerin oluşması Güney Altay ağızlarında yaygın değildir. Kuzey Altay ağızlarında, genel olarak yuvarlaklaşma yaygın olmadığı için /ā/ ve /ē/ ünlüleri daha yaygındır.

ār (<ağır) “ağır, ağırlığı olan” (I/244, Leb.), *ārçı* (<ağırçı) “sütten yapılan votkanın damıtılmasından kalan kazein” (I/324, Tel.), *ās* (<ağız) “ağız” (I/536, Tub.), *çār-* (<çığar-) “çıkarmak” (III/1861, Alt.), *çırbāl* (<çırbağal) “çalı çırpı” (III/2083, Tel.), *çānaq* (<çağanaq) “dirsek” (III/1856, Tel. Kumd.), *çabā* (<çabağa) “genç, alçak orman” (III/1928, Tel.), *kağā* (<kağ+ğa) “nereye” (II/398, Tel.), *kān* (<kağan) “kağan, han” (II/104, Tel. Leb. Alt.), *karān* (<karı-ğan) “yaşlı adam” (II/155, Alt. Tel. Kumd.), *pār* (<bagır) “karaciger” (IV/1144, Leb.), *tarbāş* (<tarba-ğış) “tırmık” (III/873, Leb.), *ēlcek* (<egil-cek) “esnek, bükülebilir” (I/829, Leb.), *içē* (<içegü) “iç organlar, bağırsaklar” (I/1515, Alt.), *kiçēş* (<kiçegeş) “çok küçük, çok ufak” (II/1380, Tub.), *tēlik* (<tegelek) “halka (yüzük)” (III/1084, Alt.), *tērben* (<teğirmen) “değirmen” (III/1078, Alt. Leb.).

OSTN’deki Altay Türkçesine ait kelimelerde özellikle Güney ağızlarında iki ünlü arasında /-g-/ ünsüzünün genel olarak sızıcılaşıp /-h-/ ünsüzüne dönüştüğü görülmektedir. Bu durum ikincil uzun ünlü oluşumunun ara safhası sayılabilir. Altay Türkçesinin genel fonetik temayülleri göz önüne alındığında ara aşamada /-w-/ sesinin olması beklenirdi.

çēdek (<çehedek<çegedek) “evli kadınların üst giyimi” (III/1984, Tel.), *tērik* (<teherek<teğerek) “daire” (III/1065, Alt.).

2.1.2.1.4. Kendinden Önce Bir Ünsüz Bulunan Hecelerin Başında /ğ/ Ünsüzünün Erimesiyle Oluşan /ā/ Ünlüsü

yakān (<d’aqkılğan) “yasa, kanun” (III/30, Tel.), *d’amān* (<yavğan) “1. hızlı, çabuk hazırlanan yemek; yağsız, yavan yemek, 2. yemek baharatı, yemeklerin lezzetini arttırmak için eklenen çeşni” (III/302, Tel.).

2.1.2.1.5. Hece Sonunda /g/ ve /ğ/ Ünsüzlerinin Erimesiyle Oluşan /ā/ ve /ē/ Ünlüleri

sā- (<sağ-) “sağmak” (IV/217, Alt. Tel.), *yā-* I (<yağ-) “yağmak” (III/3, Alt. Tel. Leb.), *adāç*⁶ (<at-ğ+ç) “atıcı” (I/483, Tel.), *aşmaç* (<aç-ma-ğ+ç) “pinti, cimri” (I/606, Tel. W.),

⁶ *-Açl* ekinin Eski Türkçe döneminde fiilden isim yapan -gUçl ekinden gelebileceği de düşünülebilir. Ancak OSTN’deki Altay Türkçesine ait kelimelerde ünsüzlerden sonra gelen /-ğ-/ , /-g-/ ünsüzlerinin genellikle korunduğu, ünlülerden sonra ise eriyip ünlüleştiği görülmektedir. Nitekim Kırgız Türkçesinde de söz

üredēçi (<öğret-g+çi) “öğretmen” (I/1830, Tel.), *yakşı edēçi* (et-g+çi) “hayırsever” (III/35, Alt.).

2.1.2.1.6. İki Ünlü Arasında /h/ Ünsüzünün Erimesiyle Oluşan /ā/ Ünlüsü

pā I (<Far. baha) “fiyat, değer” (IV/1117, Alt. Tel. Leb.).

2.1.2.1.7. İki Ünlü Arasında /ŋ/ Ünsüzünün Erimesiyle Oluşan /ā/ ve /ē/

Ünlüleri

yā (<yaŋı) “yeni” (III/3, Leb. Kumd.), *yāk* (<yaŋak) “yanak” (III/22, Alt. Leb. Kumd.), *yaļāç* (<yaļaŋaş) “çıplak” (III/162, Tub.), *yār-* (<yaŋı+ar-) “yenilenmek” (III/104, Leb.), *ēk* (<eŋek) “çene” (I/676, Alt. Tel. Leb.), *ēr II* (<eŋer) “alacakaranlık, akşam karanlığı” (I/755, Leb.).

2.1.2.1.8. Hece Sonunda /ŋ/ Ünsüzünün Erimesiyle Oluşan /ē/ Ünlüsü

yē (<yenŋ) “yen, giysi kolu” (III/312, Leb.).

2.1.2.1.9. Kelime Başında -yi- Hecenin Erimesiyle Oluşan /ē/ Ünlüsü

ēdū (<yitiŋ) “keskin” (I/860, Kumd.).

2.1.2.1.10. Ünlü Çatışmasıyla Oluşan /ā/ Ünlüsü

amirāk (<amıra-aŋ) “barışsever, uysal” (I/648, Tel. Kumd.), *suzāk* (<suza-aŋ) “susayan, susamış” (IV/786, Tel.).

2.1.2.1.11. Birleşik Kelimelerde Hece Kaynaşmasıyla Oluşan /ā/ ve /ē/

Ünlüleri

abāş (<ap aŋaş) “bembeyaz” (I/625, Alt.), *anār* (<an yār) “Oraya, o yöne” (I/229, Tel. Leb.), *klāt* (<kılāt< kelip yat) “geliyor” (II/1052, Tel.), *tersēk* (<ters ayak) “köstebek” (III/1076, Alt.), *prāt* (<parıp yat) “gidiyor” (IV/1414, Tel.), *nērek* (<ne kerek) “ne lazım, neden, ne için” (III/671, Alt. Tel.), *irāk* (<ıraŋ ok) “yeterince uzak” (I/1366, Tel.), *yadāl-* (<yad-a ŋal-) “uzanıp kalmak, yorgun olmak” (III/209, Alt.), *pāt* (<parıp yat) “gidiyor” (IV/1174, Tel.).

2.1.2.1.12. Çekimlenme Sırasında Oluşan /ā/ ve /ē/ Ünlüleri

I) Sonu düz-geniş veya dar-yuvarlak ünlülerle biten isimlere +gA yönelme hâli getirildiğinde iki ünlü arasında kalan /g/ ve /g̃/ ünsüzlerinin sızıcılaşarak erimesiyle /ā/ ve /ē/ ikincil uzun ünlüleri oluşmuştur.

Oļ yes aŋçanı terib aļıp odus arbā (<arbaŋa) saļıb aļtır “Onlar bu bakır paraları toplayıp otuz tane at arabasına yüklediler.” (I/632, P.d.V.I. 188,28)

Açınbas bolzoŋ mā (maŋa<maŋa<menge) per. “Eğer senin için zor değilse, bunu bana ver.” (I/506, Tel.)

Men ā (<an+ŋa) yaman etken emes. “Ben ona kötü bir şey yapmadım.” (I/952, Tel.)

Yarĝā (<yarĝı+ga) aļdırtıp “Mahkemeye getirtip” (I/421, Tel.)

Üstū erdin teŋerē (<teŋere+ge) yapşıra üstū erdin kadū bıla kaday aļala. “Üst dudağımı gökyüzüne yapıştırtıp çivi ile çaktığında” (I/1885, P.d.V.I, 38,288).

Yürhē (<yürĝü+ge) yürdü. “O askerde idi, hizmet ediyordu.” (III/607, Tel.)

konusu ekin muadili olan -Ooç(U)/-UUÇU yapısının kökeniyle ilgili açıklamada, ekin -gUçl'dan değil -(I)gçl ekinin geliştiği ihtimalinin kuvvetli olduğu belirtilmiştir (Kasapoğlu Çengel 2017: 146)

II) Sonu /-p/ ile biten fiillere -p zarf-fiil eki getirildiği zaman iki ünlü arasında kalan /-p-/ ünsüzünün sızıcılaşıp erimesiyle /ā/ ve /ē/ ünlüleri oluşmuştur.

Tāp (<taw-i-p<tap-i-p) aıldı. “Buldu.” (I/341, Tel.)

Pis abılıbıla yımjaķ yerdeņ çāp(<çaw-i-p<çap-i-p) aştı salıp yadıbıs. “Biz çapayla toprağı kazarız ve tohumu ekeriz.” (I/583, Tel.)

Pā kiji kılılı kazanın eņdere tēp (<tew-i-p<tep-i-p) iyele, kılızınaņ tudūnıp alıp d’üre beret. “Bu insan ayağı ile kulplu kazanı devirdi ve kulpundan tutarak onu alıp kaçtı.” (I/717, P.d.V.I. 152,15).

III) *par-* “gitmek” fiiline -dı görülen geçmiş zaman eki eklendiği zaman /-r/ ünsüzünün düşmesiyle /ā/ ünlüsü oluşmuştur.

Pādı (<pardı) “Gitti.” (IV/1181, Tel.)

Çuğuldap arı pādı (<pardı), çuğuldap meý keldı. “Sinirli oraya gitti ve sinirli bir şekilde buraya geldi.” (III/2170, Alt. Tel.)

IV) Bazı örneklerde ünlüyle biten fiillere -gAn geçmiş zaman ya da sıfat-fiil eki getirildiği zaman hece kaynaşması neticesinde /ā/ ve /ē/ ünlülerinin oluştuğu görülmüştür

Pir ū! tūpāndır (<tog-pa-gan-dır <tog-ma-gan-dır), pir kıs tūpāndır (<tog-pa-gan-dır <tog-ma-gan-dır) “Onların ne oğlu ne de kızı vardı.” (IV/1329, Tel.)

2.1.2.2. /ī/ ve /ĩ/ Ünlüleri

Radloff, /ī/ sesinin Almanca “lieben” kelimesindeki /ie/ sesindeki gibi sonraki /i/ sesinin uzatılması şeklinde söylendiğini belirtmiştir. /ī/ sesi içinse *Abakan lehçelerindeki uzun /ı/ sesi, /ı/ sesinin uzatılması şeklinde değil, bir sonraki sesin uzaması şeklinde telaffuz edilir*, açıklamasını yapmıştır (C I 1960:XI).

/ī/ ünlüsüne OSTN’deki Altay Türkçesine ait kelimelerde çok az rastlanmıştır. Hem ince sıradan hem de kalın sıradan kelimeler genellikle /ī/ ünlülüdür. /ī/ sesinin bu denli çok kullanılmasının nedeni, Eski Türkçe dönemindeki kelimelerin ilk hecelerinin sonundaki ve nadiren de olsa iki ünlü arasındaki /-g-/ ve /-ğ-/ ünsüzlerinin -g->-y-, -ğ->-y- aşamasından sonra erimesine bağlanabilir. Bilindiği üzere /y/ sesinin, ünlüler üzerinde inceltici ve darlaştırıcı bir etkisi vardır. Bu durumda OSTN’deki Altay Türkçesine ait kelimelerde genellikle /y/ ünsüzünün erimesiyle ikincil /ī/ sesinin oluştuğu söylenebilir.

2.1.2.2.1. Hece sonunda /ğ/ (</ğ/, /g/) Ünsüzünün Erimesiyle Oluşan /ī/ Ünlüsü

çī (<çığ) “çiğ, pişmemiş” (III/2105, Alt. Tel. Kumd.), *ī I* (<eg-) “eğmek” (I/1407, Tel.), *kī* (<kığ) “pislik, aşağılık, utanç, kötülük, rezalet, alçaklık” (II/1339, Alt. Tel. Leb.).

2.1.2.2.2. İki Ünlü Arasında /ğ/ ve /g/ Ünsüzlerinin Erimesiyle Oluşan /ī/ ve /ĩ/ Ünlüleri

dīri- (<d’ıgırıl-) “sıkıştırılmak, kıvrılmak” (III/476, Tel.), *ī-* (<egil-) “eğilmek, bükülmek; büzülmek, buruşmak” (I/1474, Tel.), *tīn-* (<tegin-) “dokunmak, değmek” (III/1360, Tel.).

2.1.2.2.3. Hece Sonunda /ŋ/ Ünsüzünün Erimesiyle Oluşan /i/ Ünlüsü

İlgi hâli ekinin +nİŋ, +dİŋ, +tİŋ şekillerinde görülen ikincil uzunluktur. Bu uzunluğun oluşumunda, ekin bünyesindeki /-ŋ/ ünsüzünün tamamen erimeden önce yarı ünlüleşerek /-y/'ye dönüşmesinin etkili olduğu düşünülmektedir.

mendī (<mendiŋ) "benim" (IV/2087, Alt. Tel.), *sendī* (<senniŋ) "senin" (IV/456, Tel. Alt.), *slerdī* (<slerdiŋ<sizlerniŋ) "sizin" (IV/856, Tel.)

Pu at kemdī? "Bu at kimin?" (II/1214, Tel.)

2.1.2.2.4. Hece Sonunda -ŋki Ses Grubunun Erimesiyle Oluşan /i/ Ünlüsü

İlgi hâli eki üzerine +GI aitlik eki geldiği zaman oluşan bir uzunluktur.

Seniŋ kaŋçıŋ meniiden (<meniikiden<meniŋkiden) *artık*. "Senin kaŋçın benimkinden daha iyidir." (I/310, Tel.)

Pu at seni (<seniŋki), *tedī*. "Bu at seninki, dedi." (IV/454, Tel.)

2.1.2.2.5. Hece Sonunda /r/ Ünsüzünün Düşmesiyle Oluşan /i/ Ünlüsü

Sadece *kir-* fiilinin *-Dir* ettirgenlik ekiyle türetilmiş şekilde tespit edilmiştir.

kādir-I (<kir-dīr-) "girdirmek" (II/1377, Alt. Tel. Leb.)

2.1.2.2.6. Hece Sonunda /y/ Ünsüzünün Erimesiyle Oluşan /i/ Ünlüsü

andī (*anday*<*andağ*<*anı teg*) "öyle, böyle" (I/240, Alt. Tel.), *anī* (<*anay*-) "böyle yapmak" (I/233, Tel.), *arī* (<*aray*) "sessiz, yavaş, hafif, dikkatli; zahmetle, zar zor" (I/279, Leb.), *ila-* (<*iyıla*-<*ıgla*-) "ağlamak" (I/1474, Tel.), *ī* II (<*iy*-<*ıd*-) "göndermek" (I/1409, Alt. Tel. Leb.), *kaŋdī* (<*kaŋday*) "hangi, hangisi" (II/125, Alt. Tel.), *kaŋrī* (<*kaŋrıy*) "kasırğa" (II/185, Tel.), *kī* (<*kéd*- ~ *kéy*-) "giymek" (II/1339, Alt. Tel. Leb.), *çī* (<*çiy*-<*çiz*-) "yazmak, keskin bir şeyle oymak" (III/2106, Alt. Tel. Leb.), *pī* (<*bey*<*beg*) "bey, efendi; memur" (IV/1324, Alt. Tel. Leb.), *şīdam* (<*şıydam*) "sırık, çubuk" (IV/1080, Tel. Leb.), *tarī* (<*tariy*<*tariŋ*< Ar. *tārīh*) "süre, belli bir vakit" (III/849, Tel. W.).

2.1.2.2.7. İki Ünlü Arasında /y/, /y/(</d/) Ünsüzlerinin Erimesiyle Oluşan /i/ Ünlüsü

kīk (<*kéyik*) "vahşi hayvan" (II/1340, Alt. Tel. Leb.), *kīm* (<*keğim* ~ *keyim*) "giyim" (II/1403, Alt. Tel.), *kīm* (<*kéđin* ~ *kéyin*) "arka, sonra" (II/1344, Alt. Tel. Leb.), *kīs* (<*kiyis*<*kiğiz*) "keçe" (II/1384, Alt. Tel. Leb.), *mīk* (<*mıyık*<*bıdıık*) "bıyık" (IV/2149, Tel.), *pīk* (<*bıyık*<*beğük*) "büyük" (IV/1325, Alt. Tel. Leb.).

Eski Uygur Türkçesinden itibaren görülmeye başlanan ve bir durum zarf-fiil eki olan *-mAyIn* (Eraslan 2012:403), tek şekilli biçimde *-bīn⁷* olarak tespit edilmiştir.

Üydö Çelmeş tiriğ poldı, ölbīn (<*ölmeyin*) *üydö oçardı*. "Çelmeş evdeydi, ölmeden (evvel) evde oturuyordu." (I/1135, P.d.V.I, 282,115)

Ülgönüñ üç kızı ot kabızar poļoļbīn (<*pola almayın*) *yat*. "Ülgen'in üç kızı da ateş yakamıyorlardı." (I/1096, Tub., P.d.V.I, 262)

2.1.2.2.8. Birleşik Kelimelerde Oluşan /i/ ve /i/ Ünlüleri

pī (<*pıyıl*<**bıyıl*<bu yıl) "bu yıl" (IV/1337, Alt. Leb.), *sariğ* (<*sarı yığ*<*sarığ yağ*) "tere yağı" (IV/322, Leb.).

⁷ -bīn ekine Çağdaş Altay Türkçesi gramerlerinde rastlanmamıştır. Ancak bu ekin, Hakas Türkçesinde *-bin--min*, *-pin* şeklinde kullanıldığı görülmektedir (Arikoğlu 1996: 132).

2.1.2.2.9. Çekimlenme Sırasında Ünlü Çatışması Sebebiyle Oluşan /i/ Ünlüsü

Ünlü çatışması, ünlüyle biten bir kelimenin son sesiyle ünlüyle başlayan bir kelimenin ön sesinin yan yana gelmesiyle oluşan ses olayıdır (Korkmaz 2017: 239). OSTN'deki Altay Türkçesine ait kelimelerde, ünlü ile biten fiillere geniş/gelecek zaman eki veya sıfat-fiil işlevinde kullanılan *-Ir eki* veya ondan türeyen *-Irda zarf-fiil* eki getirildiği zaman geçici /i/ ünlüsünün oluştuğu tespit edilmiştir.

Paş koydı alığına kersik: 'Sen ondaylirsın (<ondayla-ır-sın)!' tēni. "O zaman akıllı, aptalın önünde boyun eğerek "Sadece sen bu zor durumdan kurtulabilirsin!" dedi. (I/1032, P.d.V.I, 286,113)

Yerhe salzam kırt yır (<yi-ir). "Eğer ben onu yere koyarsam onu kırtlar (tırtıl, kırtçuk) yer." (IV/344, Alt.)

Sayağ yürhen tayağ yır (<yi-ir). "Gammazı sopayla döverler. (atasözü)" (IV/289, Tel. Kumd.)

Yıştağı yatқан kijiler kırsaq pıjırganda, kırsaq yırde (<yi-irde) kıldarın yunbas. "Ormanlı dağlarda yaşayan insanlar yemek yaparken ve yerken ellerini yıkamazlar." (III/544, Alt. Tel.)

İçken ajiñ aş polzın! İçer yırñ (<yi-ir+iñ) köp polzın! "Yediğin yemek, yemek olsun, her daim yiyecek ve içecek olsun!" (I/1514, Tel.)

2.1.2.3. /ō/ ve /ö/ Ünlüleri

Radloff, Türk lehçelerindeki /ō/ sesinin Fransızca "or; mort" kelimelerindeki /o/ sesi gibi telaffuz edildiğini, /ö/ sesinin ise Fransızca "heure" kelimesindeki /eu/ sesine benzer bir şekilde söylendiğini belirtmiştir (C I 1960: X, XI).

2.1.2.3.1. İki Ünlü Arasında /b/ Ünsüzünün Erimesiyle Oluşan /ō/ Ünlüsü

ōl (<*awıl<abıl) "çapa" (I/1080, Leb.), *ōrtı* (<*awırtı<obırtı) "bir çeşit bira" (I/1072, Tel.), *tōrgı* (<*tawırğa<tabırğa) "misk geyiği" (III/1185, Tel. Kumd. Leb. Alt.).

2.1.2.3.2. İki Ünlü Arasında /g/(>/ğ/) ve /ğ/ Ünsüzlerinin Erimesiyle Oluşan /ō/ ve /ö/ Ünlüleri

çōnoğ (<*çowonoğ<çoğonoğ) "ayakkabı topuğu" (III/2018, Tel.), *çōrçı* (<*çowurçı<çoğurçı) "düdük çalan" (III/2021, Tel. Kumd.), *kolbō* (<*kolbowo<kolboğa) "yanında, bitişik" (II/603, Alt.), *ō* (<*awu<ağu) "zehir" (I/968, Leb.), *ōl* II (<*owul<oğul) "oğul" (I/1080, Leb. Tub.), *pōk* (<*powōk<pogōk<boğuk) "kuş kursağı, Adem elması, guatr (insanlarda)" (IV/1264, Leb.), *pōs* (<*bowus<boğuz) "gebe hayvan" (IV/1288, Alt. Tel. Leb.), *sōk* I (<*sowuk<soğuk) "soğuk" (IV/518, Alt. Tel. Leb.), *şōr* (<*şowor<şoğor) "düdük" (IV/1027, Tel. Kumd.), *çōrlo-* (<*şowurla<çoğurla<çoğurla-) "düdük çalmak" (III/2020, Tel.), *ōy* (<öhey<ögey) "üvey" (I/1173, Tel. Alt.), *tōl-* (<töhül<tögül<tökül-) "dökülmek" (III/1260, Alt.), *tōrōn* (<töröhön<törögön) "akraba" (III/1253, Leb.), *çōdök* (<çöhödök<çögödök) "diz çökme" (III/2045, Alt.).

2.1.2.3.3. Hece Sonunda /g/ ve /ğ/ Ünsüzlerinin Erimesiyle Oluşan /ō/ ve /ö/ Ünlüleri

pōrop (<*powreb<Rus. pogreb) "mahzen, kiler" (IV/1270, Tel.), *pōrek* (<*bōwrek<bögreg) "böbrek" (IV/1301, Alt.).

2.1.2.3.4. İki Ünlü Arasında /ŋ/ Ünsüzünün /-y-/ye Dönüşüp Erimesiyle Oluşan /ō/ ve /ō̄/ Ünlüleri

kōs II (<*koyıs<koŋıs) “böcek” (II/623, Tub. Tel.), *mōs* (<*moyus<moŋus) “1. güçlü, yiğit, cesur, becerikli, 2. kahraman, savaşçı, 3. sinirli, öfkeli” (IV/2128, Alt.), *tōy* (<*tüyöy<tünjöy<tünjey) “çift, birbirine uygun eşyaların çifti” (III/1241, Töl.), *ōç* (<*öyüç<öñüç) “nefes borusu” (I/1285, Tel. Alt. Leb.), *sōk* (<*süyük<sünük) “kemik, soy” (IV/571, Tel. Alt. Leb.).

2.1.2.3.5. Hece Sonunda /p/ Ünsüzünün Erimesiyle Oluşan /ō/ Ünlüsü

ō- (<*ow-<op-) “içine çekmek” (I/967, Tel. W.).

2.1.2.3.6. Hece Sonunda /r/ Ünsüzünün Düşmesiyle Oluşan /ō/ Ünlüsü

kōkuncaḳ (<korḳuncaḳ) “korkak” (II/510, Leb.).

2.1.2.3.7. İki Ünlü Arasında /v/ (< /b/) Ünsüzünün Erimesiyle Oluşan /ō/ ve /ō̄/ Ünlüleri

kōk (<kavık<*ḳabıḳ) “idrâr torbası, mesane” (II/508, Leb.), *tō* (< tevey<*tebe) “deve” (III/1241, Alt. Tel. Leb.).

2.1.2.3.8. Hece Sonunda /v/ Ünsüzünün Erimesiyle Oluşan /ō/ Ünlüsü

ḳō- (<kov-) “takip etmek, kovalamak, peşinden gitmek” (II/499, Tub. Leb. Tel.).

2.1.2.3.9. İki Ünlü Arasında /y/ Ünsüzünün Erimesiyle Oluşan /ō̄/ Ünlüsü

d'ōl- (<yöyül-) “ayrılmak, bölünmek” (III/450, Tel.).

2.1.2.3.10. Çekimlenme Sırasında Oluşan /ō/ ve /ō̄/ Ünlüleri

Geniş yuvarlak ünlüyle biten isimlere +gA yönelme hâli eki (dudak uyumuna dâhil olduktan sonra) getirildiğinde geçici /ō/ ve /ō̄/ ünlüleri oluşmuştur.

Ōlyō (*oŷyo+gō*) *tüştü* “O rehin düştü” (I/1088, Alt. Tel.)

Soḳḳordı soḳḳor yedİNze ekkizİ-bİle orō (<*oro+gō*) *tüjer*. “Kör köre eşlik ederse ikisi de çukura düşer (atasözü).” (IV/523, Alt. Tel.)

Örō (<*örō+gō*) *ḳaradı*. “O yukarı baktı.” (I/1220, Tel.)

2.1.2.4. /ū/ ve /ū̄/ Ünlüleri

Radloff, /ū/ ünlüsünün, Almanca “Tuch, Buch” kelimelerindeki /u/ gibi; /ū̄/ sesinin ise yine Almanca “Bücher, Tücher” kelimelerindeki /ü/ gibi telaffuz edildiğini belirtmiştir (C I 1960: XII).

Eski Türkçe döneminde hece ve kelime sonunda bulunan /g/ ve /ğ/ ünsüzleri OSTN’de Güney Altay ağızlarında sızıcılaşarak /w/ çift dudak ünsüzüne dönüşüp erimiştir⁸. Bu erime sürecinde /w/ ünsüzünün çevresindeki ünlüleri yuvarlaklaştırıp onlarla kaynaşmasıyla /ū/ ve /ū̄/ ünlüleri oluşmuştur. Bu ünlüler OSTN’deki Altay Türkçesine ait kelimelerde en çok görülen ikincil uzunluklardır. Eski Türkçe döneminde ve daha sonraki dönemlerde çok işlek kullanılan *-(X)g fiilden isim yapma* ve *+lXg isimden sıfat yapma* eklerinin sonunda /-g/ ünsüzünün olması, söz konusu uzun ünlülerin Altayca Türkçesinde çok yaygın olmasının en önemli nedenidir.

⁸ /g/ ünsüzü OSTN’deki Kuzey Altay ağızlarında kelime ve hece sonlarında sızıcılaşarak /ğ/ ünsüzüne dönüşmüştür.

2.1.2.4.1. İki Ünlü Arasında /b/ Ünsüzünün Erimesiyle Oluşan /ü/ Ünlüsü

kū I (<*kuwa<kuba) “1. rengi solmuş, sarımsı, devetüyü rengi, solgun, 2. kurumuş ağaç” (II/882, Alt. Tel.), *kūl-* (<*kuwul<kubul-) “dönüşmek” (II/967, Tel.).

2.1.2.4.2. Hece sonunda /g/ ve /ğ/ Ünsüzlerinin Erimesiyle Oluşan /ü/ ve /û/ Ünlüleri

abraḷū (<*abralıw<abralıg) “arabalı” (I/633, Alt. Tel.), *aḷmandū* (<*almanlıw<*almanlıg) “vergi ödeyen” (I/437, Alt.), *açū* (<*açıw<açıg) “1. ekşimiş, acı, tuzlu; 2. acı keder” (I/511, Alt. Tel.), *ağastū* (<*ağaçlıw<ağaçlıg) “ağaçlı” (I/154, Alt. Tel.), *aḷsū* (<*aḷsıw<*aḷsıg) “beyazımsı, cins (atın göz, deri ve tüy rengi)” (I/127, Alt.), *aḷtanū* (<*aḷalanıw<aḷalanıg) “aḷlanma, beraat” (I/116, Tel.), *aḷū* (<*alıw<aalıg) “aptal” (I/387, Tel.), *arū* (<*arıw<arıg) “temiz, kutsal” (I/282, Alt. Tel.), *aydū* (<*aytıw<aytıg) “konuşma” (I/56, Tel. Alt.), *ayū* (<*ayıw<ayıg) “ay” (I/223, Alt. Tel. Leb.), *çaştū* (<*saçlıw<saçlıg) “saçlı” (III/1914, Alt. Tel.), *çū II* (<*çuw<çoğ ~ çuğ) “çocuk bezi, kundak” (III/2164, Tel.), *pū-* (<*bow<boğ-) “boğmak” (IV/1360, Alt. Tel.), *pūday* (<*buwday<buğday) “buğday” (IV/1382, Alt. Tel. Leb.), *sūri II* (<*sawrı<sağrı) “sağrı, atın kuyruğunun başladığı yer” (IV/769, Tel.), *sū* (<saw<sağ) “1. sağlıklı, 2. ayık” (IV/747, Alt. Tel.), *tū* (<taw<tağ) “dağ” (III/1421, Alt. Tel.), *ū* (<*aw<ağ) “ağ” (I/1591, Tel.), *çemettū* (<*çemetliw<*çemetlig) “veremli” (III/2002, Tel.), *çerū* (<*çerıw<çerıg) “ordu, asker” (III/1968, Alt. Tel.), *ūredū* (<*öwredıw<öğretıg) “eğitim, öğretim” (I/1830, Tel.), *pū* (<*baw<bağ) “bağ, ip” (IV/1360, Alt. Tel.), *ū-* (*üw<üg<ük-) “yığmak, biriktirmek” (I/1798, Alt. Tel.), *ıraksū* (<*ıraksıw<*ıraksıg) “yeterince uzak” (I/1366, Tel.), *d’ajılzū* (<*yaşılısw<*yaşılısg) “yeşilimsi” (III/257, Alt.).

2.1.2.4.3. İki Ünlü Arasında /ğ/ ve /g/ Ünsüzlerinin Erimesiyle Oluşan /ü/ ve /û/ Ünlüleri

kamçū (<*kamçıw<kamçıg) “kangren” (II/495, Tel.), *kuḷūr* (<*kuḷuwur<kuḷuğur) “küfür, sövme” (II/981, Alt.), *kurū* (<*kırawu<kırağ) “kırağı” (II/927, Alt. Tel.), *pozū* (<*buzawu<buzagu) “buzacağı” (IV/1294, Tel. Alt. Kumd.), *pūr* (<*bawır<bağır) “karaciğer” (IV/1365, Alt. Tel.), *sūn* (<*sıwın<sıgın) “sığın, erkek maral” (IV/762, Alt.), *taştūş* (<*taştawuç<*taştaguç) “sapan” (III/944, Tel.), *tūs* (<*tıwız<tıgız) “tıkız, yoğun, sıkı” (III/1499, Tel.), *ūl* (<*owul<oğul) “oğul” (I/1674, Alt. Tel.), *ūr I* (<*awır<ağır) “ağır” (I/1647, Alt. Tel.), *ūs* (<*awız<ağız) “ağız” (I/1741, Tel. Alt.), *yū-* (<*yawu<yağ) “yaklaşmak” (III/535, Tel. Kumd.), *ekkū* (<*ekkiḷü<ekki+egü) “ikisi” (I/683, Alt. Tel.), *pejū* (<*beşehü<bêşegü) “beşin tamamı” (IV/1260, Tel.), *tūn* (<*tūḷün<tüğü) “düğüm” (III/1548, Alt. Tel. Leb.), *ūr* (<*öhür<ögür) “sürü” (I/1824, Tel. Alt.), *ku III* (<*kuwu<kuğu) “kuğu” (II/883, Alt. Tel. Leb.), *ū* (<*awu<ağu) “zehir” (I/1591, Tel. Alt.), *çulçı* (<*çuwulçı<çuğulçı<çuḷulçı) “kavgacı” (III/2179, Alt.), *orū* (<*orowu<oroğu) “1. sarma, 2. çocuk bezi, kundak” (I/1057, Tel. Alt.).

2.1.2.4.4. İki Ünlü Arasında /ŋ/ Ünsüzünün Erimesiyle Oluşan /ü/ Ünlüsü

mūs (<*müyüz<müñüz<buynuz) “boynuz” (IV/2225, Alt. Tel. Leb.), *tūr* (<*tüyür<tüñür) “şaman tefi” (III/1555, Leb. Kumd.).

2.1.2.4.5. Hece Sonunda /v/ Ünsüzünün Erimesiyle Oluşan /ü/ Ünlüsü

çū I (<çab ~ çav) “söylenti, haber” (III/2164, Tel.), *kū-* (<kov-) “takip etmek, birilerinin peşinden koşmak, birilerinin peşinden gitmek” (II/883, Alt. Tel.), *kū II* (<kav)

“kav” (II/883, Alt. Tel.), *ūja-* (<uvşa-<*uwşa-) “el ile bastırmak, yoğurmak, ovmak, ovuşturmak” (I/1779, Alt.), *sūluk* (<suvluk) “atın ağzına takılan gem” (IV/776, Tel. Alt.).

2.1.2.4.6. İki Ünlü Arasında /v/ Ünsüzünün Erimesiyle Oluşan /ū/ Ünlüsü

kūk (<kavuk) “kabarcık; mesane, idrar torbası” (II/896, Tel.), *ūş-* (<uvuş-) “ovuşturmak” (I/1772, Tel.), *ūş II* (<avuç) “avuç” (I/1772, Alt. Tel.), *ūt-* (<avıt-) “çocuğu sallamak, sakinleştirmek” (I/1702, Tel.).

2.1.2.4.7. Hece Sonunda /y/ Ünsüzünün Erimesiyle Oluşan /ū/ Ünlüsü

çöçū (<çöçöy) “bardak, kupa” (III/2045, Alt. Tel.).

2.1.2.4.8. Kelime Birleşmelerinde Ünlü Çatışması ve Hece Kaynaşmasıyla Oluşan /ū/ ve /ū̄/ Ünlüleri

ayrūş (<ayrı ūş<ayrı ağaç) “yaba, dirgen” (I/31, Alt.), *paşkūn* (<paşkı kün) “dünden önceki gün” (IV/1203, Alt. Leb.), *pirzūn* (<pirzi kün) “yarından sonraki gün” (IV/1335, Leb.).

2.1.2.5. Uzun Ünlülü Ekler

2.1.2.5.1. -çāk ~ -çēk ~ çōk ~ -çōk

Bu ek, ses ve şekil özellikleri açısından büyük benzerlik gösteren Çağdaş Altay Türkçesinde ve Kırgız Türkçesinde hem normal süreli hem de uzun ünlülüdür (Direnkova 1940: 56; Kasapoğlu Çengel 2017: 137). Kırgız Türkçesindeki uzunluklarla ilgili olarak fiillerden aşırılık ifade eden sıfatlar yaptığı zaman vurgudan dolayı ekin ünlüsünün uzadığı belirtilmiştir (Kasapoğlu Çengel 2017: 137).

açınçāk (<açın-çāk) “merhametli, acıyan” (I/507, Alt.), *d'alınçāk* (<d'alın-çāk) “yalvaran, isteyen” (III/168, Tel.), *kōñülçēk* (<kōñül-çēk) “kolayca karıştırılabilen, karıştırılmış, biraz üzgün kişi, kara kara düşünmeyi seven” (II/1239, Tel.), *kūnçēk* (<kūn-çēk) “kıskanç, çekemeyen” (II/1446, Tel.), *küymelçēk* (<küymel-çēk) “tereddüt eden, kararsız, kafası karışık” (II/1422, Tel.), *korlonçōk* (<korlon-çōk) “kibirli, gururlu” (II/575, Tel.), *oylonçōk* (<oylon-çōk) “çabuk anlayan” (I/982, Tel.), *kübürençēk ~ kübürönçōk* (<kübüren-çēk) “homurdanan, isteksiz” (II/1520, Tel.).

2.1.2.5.2. -çān, -çēn

-çāk ~ -çēk ~ çōk ~ -çōk eki gibi fiilden sıfat yapan *-çān ~ -çēn* eki Çağdaş Altay Türkçesinde *-çān ~ -çēn ~ -çāñ ~ -çēñ ~ -čan ~ -çen* şeklinde (Direnkova 1940: 57; Simpson 1955: 9) hem uzun hem de normal süreli ünlülüdür. Bu ekin, işlev ve ses özellikleri açısından *-çāk ~ -çēk ~ çōk ~ -çōk* ekine benzemesi dolayısıyla bünyesindeki uzunluk vurguya bağlanabilir.

orolišçān (<oroliš-čan) “dolandırıcı” (I/1054, Tel.), *kaçaşçān* (<kaçaş-čan) “inadına bir şey yapmayı, birilerini üzmeyi seven insan” (II/337, Tel.), *uruşçān* (<uruş-čan) “kavgacı, dövüşçü, tartışmacı, kabadayı vb.” (I/1665, Tel. Kumd.), *uyalçān* (<uyal-čan) “utanan, çabuk utanan insan, utangaç” (I/1631, Tel.), *erikçēn* (<erik-çen) “sıkıcı, can sıkıcı, tiksindirici, keyifsiz” (I/765, Tel.), *kerişçēn* (<keriş-çen) “kavgacı” (II/1097, Tel.), *kıyışçān* (<kıyış-čan) “itaat etmeyen, söz dinlemeyen, karşı gelen, kaba” (II/723, Alt. Tel. Leb. Kumd.).

+çān ~ +çēn eki aşağıdaki örneklerde fiilden değil isimden sıfat yapmaktadır. Bu ek, Kırgız Türkçesinde de normal süreli ünlülü olarak aynı işlevde kullanılmaktadır

(Kasapoğlu Çengel 2017: 107). Yine bu örneklerdeki uzunluklarda vurgunun etkisi görülmektedir.

kajıqçān (<kajıq+çān) “kalın aşık kemikleri olan” (II/400, Tel.), *tomuqçān* (<tomuq+çān) “diz kapağı olan” (III/1238, Tel.), *künekçēn* (<künek+çēn) “sadece gömlek giyen, gömleği olan” (II/1439, Tel.).

2.1.2.5.3. -Gāk ~ -Gēk eki

Fiilden isim yapan bir ek olan -Gāk ~ -Gēk eki, Çağdaş Altay Türkçesinde ve ağızlarında normal süreli ünlüdür. Ekin OSTN’de uzun ünlülü olmasının nedeninin vurgu olduğu düşünülmektedir.

ağılgāk (<ağıl-ğāk) “akışkan” (I/165, Tel.), *kuđurgāk* (<kuğur-ğāk) “kudurma, delilik, öfke” (II/1004, Tel.), *çeçerkēk* (<çeçerke-gek) “güzel sözlerle övünmeyi seven” (III/1989, Tel.), *talğāk* “epilepsi hastalığı, sara” (III/891, Tel.), *tunğāk* (<tun-ğāk) “kapalı” (III/1441, Alt. Tel.), *karışkāk* (<karış-ğāk) “içeriye doğru eğilmiş diş” (II/181, Tel.), *kađalğāk* (<kağal-ğāk) “diken, böcek iğnesi” (II/315, Tel. Leb.).

2.1.2.6. Uzun Ünlülü Edatlar

2.1.2.6.1. dā ~ dē ~ tā ~ tē ~ dō ~ dō̄ ~ tō ~ tō̄

Türkiye Türkçesindeki da/de bağlama edatı, OSTN’de Altay Türkçesine ait cümlelerde hep dā ~ dē ~ tā ~ tē ~ dō ~ dō̄ ~ tō ~ tō̄ şeklinde uzun ünlülü olarak kaydedilmiştir. Bu edat Çağdaş Altay Türkçesinde normal süreli olarak kullanılmaktadır (Direnkova 1940: 221; Güner Dilek 2015: 402).

OSTN’de bu edatın yazımında bir birlik yoktur. Bazen kendinden önceki kelimedenden ayrı, bazen birleşik yazılmış, bazen de kendinden önceki kelimeyle arasına “-” işareti konmuştur.

Pu yıldar ertkinçe açūğa dā çıdadım, tattū dā yidim. “Bu yıllar geçtikçe ben ne acılar ne iyilikler yaşadım.” (I/511, Tel.)

Kemdē polzo “Kim olursa olsun.” (II/1202, Alt.)

Telegej-dē kelze. “Belki de gelir.” (III/1082, Tel.)

Uļu pī raq polzo-dō piz anıη alkanında-bīs. “İmparator bizden uzakta olsa da, biz yine onun himayesindeyiz.” (IV/1324, Alt. Tel.)

Ūrlap yatқан kijinī kōrzōdō aıtpas. “Kimin çaldığını (hırsızlık) görse de, bunu söylemez!” (III/763, Alt.)

2.1.3. Kısa Ünlüler

Kısa ünlüler, normal süreli ünlülere göre biraz daha hızlı ve zayıf telaffuz edilen ünlülerdir. OSTN’de Altay Türkçesi ve ağızlarına ait kelimelerde ve örnek cümlelerde sadece /i/, /u/, /ü/ ünlülerinin kısa şekilleri (/ı/, /ū/, /ǖ/) tespit edilmiştir. Radloff, bu ünlülerin hızlı ve hafif telaffuz edildiğini belirtmiştir (C I 1960: X).

OSTN’de /ü/ ve /ǖ/ ünlüleri için ayrı ayrı işaret (ÿ, ŷ) kullanılmasına rağmen /ı/ ve /i/ ünlülerinin kısa şekilleri için tek bir işaret (İ) tercih edilmiştir. Üstelik “ı” işaretinin karşıladığı ses değeri için herhangi bir açıklama yapılmamış, sadece sesin bünyesinde düşen bir /i/ sesinin varlığından bahsedilmiştir. Radloff, daha önceki yıllarda (1866) Altay Türklerinin sözlü kültür ürünlerini yayımladığı eserinde (Proben I. Cilt) “ı” işaretinin /ı/

ve /i/ arasında kısa bir sesi karşıladığını belirtmiştir⁹ (1866: XVIII). Yine aynı eserde “ÿ” (/ÿ/) işaretinin /ı/-/u/ arası bir sesi, “ÿ” (/ÿ/) işaretinin ise /i/-/ü/ arası bir sesi karşıladığını belirtmiştir (1866: XIX, XXI).

Kısa ünlülerin, Türkçenin genel kaidesine uygun olarak daha çok vurgusuz orta hecede görülmesi beklenirdi. Ancak OSTN'deki Altay Türkçesinde tespit edilen kısa ünlülerin, kesin bir kurala bağlanmadan ilk hece haricindeki hecelerde bulunduğu görülmüştür. Kelime kök ve gövdelerinde, eklerde ve yardımcı ünlülerde genel olarak kullanılmıştır. Bir kelimedede en fazla üç kısa ünlünün kullanılabilirdiği tespit edilmiştir. Belirli dar ünlülü eklerin veya kelimelerin kısa ünlülü olduğunu söylemek mümkün değildir. Çünkü bir ek hem normal süreli hem kısa süreli şekliyle yazılmıştır. Yine aynı şekilde bir kelimenin kısa ve normal olmak üzere ikili şekilleri de kullanılmıştır. Kısa ünlüler arasında en çok kısa /i/ (/ÿ/) ünlüsü kullanılmıştır. Kısa /i/'yi kullanım oranı olarak sırasıyla kısa /ü/ (/ÿ/) ve kısa /u/ (/ÿ/) takip etmektedir.

OSTN'de kısa ünlüler, bir ayırım olmaksızın hem Güney hem de Kuzey Altay ağızlarında görülmektedir. Çağdaş Altay Türkçesi ağızlarında ise sadece /ı/, /i/ ve /o/ ünlülerinin kısa şekilleri tespit edilmiş ve özellikle Kuzey Altay ağızlarında yoğunlaştığı belirtilmiştir (Güner Dilek 2015: 110,112).

2.1.3.1. /i/ Ünlüsünün Kullanıldığı Örnekler

Madde başı olan örnekler: *çedirhen* “iğrenen, tiksinen” (III/1986, Tel.), *çedirke* “tikinti, iğrenme” (III/1986, Tel.), *çehelhı* “büyük çekirge” (III/1958, Tel.), *çehertkiş* “çekirge” (III/1957, Tel. Kumd.); *çekçil* “1. çevik, kıvrak, 2. düzenli, tutumlu” (III/1955, Tel.), *çibilçik* “herhangi bir kuş” (III/2155, Kumd.), *çimekçin* “hizmetçi kadın” (III/2158, Kumd.), *çimhirik* “sümük” (III/2160, Tel.), *çiyış* “kibrit, küçük kazık” (III/2119, Tel.), *çizineç* “şüpheli” (III/2149, Tel.), *çzinimdü* “şüpheli” (III/2149, Tel.), *çübirek* “paçavra, bez parçası” (III/2203, Kumd.), *d'edik-* “yeterli olmak” (III/372, Tel.), *d'edinış-* “birbirinin elinden tutmak, götürmek, birlikte ele ele tutunmak” (III/372, Tel.), *d'eksinç* “tikinti, nefret” (III/320, Tel.), *d'elbın-* “yelpaze vb. ile serinlemek” (III/358, Tel.), *d'elbirek* “rüzgârda savrulan, sallanan” (III/358, Tel.), *yeldır-* “yeldirmek, koşturmak, tırıs gitmeye zorlamak” (III/355, Alt. Tel.), *d'elişçi* “tırısa alıştırılmış at” (III/350, Tel.), *d'emheç* “bıktıran, can sıkı, yapışan, ilişen kişi” (III/394, Tel.), *d'etim* “ulaşma, başarı” (III/363, Tel.), *d'üreksı-* “bir şeyi önceden hissetmek, içine doğmak” (III/602, Tel.), *d'üzündeştir-* “eşleştirmek, benzetmek” (III/620, Tel.).

Cümle içindeki örnekler:

Kazandağı etti çarıp aldı. “O eti tencereden çıkardı.” (III/1861, Alt.)

At kıstıñ yanına kelip çödöp perdı. “At, genç kıza yaklaştı ve dizleri üstüne çöktü.” (III/2045, Alt.)

Uydü, maldı, akçanı onço ölen kō edip saıaı! Pu yanıs paıabıstı poro kuçuyak edip saıaı. “Hayvanlarımızı ve paralarımızı hepsini kül ve ota dönüştürelim, Bu tek kızımızı ise boz kuşa dönüştürelim!” (I/835, P.d.V.I. 49,669)

Pık tūdı yabıs edip, tereñ sūdı tayğıs edip “Büyük dağları alçaltıp, derin denizleri çok sığlaştırdı” (I/835, Tel.)

⁹ Tatar Türkçesi üzerine alan tecrübesine sahip olan Mustafa Toker, OSTN'deki Tatar Türkçesinde de kullanılan “ÿ” işaretinin /ı/-/i/ arası kısa bir sesi karşıladığını belirtmiştir (2003: 31).

Ūzına kirgeni p̄yarlayr ol emes, ūzunañ çıkkanı kijini p̄yarlayr. “Ağza giren değil, ağızdan çıkan insanı rezil eder.” (IV/1326, Tel.)

Öygunip kelir “O uyanacak.” (II/1109, Tel.)

Sanāzi kirış çığış polıp yat. “O şaşkınlık içerisindedir.” (IV/297, Tel.)

Çaçkan aştıñ yamğırğa tını kirip yat. “Tahıl yağmurun yağması ile canlandı.” (III/1312, Tel.)

Pis yısta turğan kişibiş, abıl-bılan kırā çap yadırıs. “Biz, ormanda yaşayan insanlar toprağı çapayla işleriz.” (I/627, Alt.)

2.1.3.2. /ü/ Ünlüsünün Kullanıldığı Örnekler

Madde başı olan örnekler: *çūdūr-* “balık tutturmak” (III/2180, Tub.), *çuķulcū* “küfretmeyi seven” (III/2168, Leb.), *d’ülüt-* “toplamak, bir araya getirmek, toplatmak” (III/556, Tel.), *d’umüştür-* “gözleri kapattırmak” (III/581, Tel.), *d’unğüş* “elde yıkama” (III/545, Tel.), *ķubuksū~ ķubuksūra-* “eğlenceli olmak, mutlu olmak, sevinmek” (II/1037, Alt. Tel.), *ķubū!* “dönüşmek, görünüşünü değiştirmek” (II/1038, Tel. Leb.), *ķunuķtūr-* “bitkin düşürmek, hâlsizleştirmek, üzme” (II/912, Tel.), *oduzünçi* “otuzuncu” (I/1133, Tel.), *otturgüş* “oturak, bank, sandalye” (I/1119, Tel. Kumd. Leb.), *purungū* “önceki” (IV/1366, Leb.), *susķū* “kepçe” (IV/784, Kumd. Alt. Tel.), *toğuzünç* “dokuzuncu” (III/1165, Alt. Tel.).

Cümle içindeki örnekler:

Ūlüm kiji alğan. “Oğlum evlendi.” (I/341, Tel.)

Tudüp aldım. “Kendim için yakaladım.” (I/341, Tel.)

Ançañdı uğüzüp turğanda ne unçukpaysın? “Senden bu kadar şikâyet ederken, sen neden susuyorsun?” (I/241, Alt.)

Yayğıda pis araktap yürüp turūbıs. “Yazın biz votka içerek zaman geçiriyoruz.” (I/250, Tel.)

Aydın kızı! toľünü “Dolunaydan önceki gün” (I/3, Alt. Tel.)

Yügürüp, uçügüp parıp keldi. “O koşarak, uçarak geldi.” (II/1109, Tel.)

Talçılap korboľop turzün! “O söğüt gibi sürgünlerini çıkarın!” (II/578, Tel.)

ķız bu kijini ķoynūna kirgizdi. “Genç kız bu insanı kucağına aldı.” (II/504, Alt.)

ķudaydın ķulūbın! “Allah’ın kuluyum!” (II/965, Tel.)

2.1.3.3. /ü/ Ünlüsünün Kullanıldığı Örnekler

Madde başı olan örnekler: *ködürülüş-* “birlikte kalkmak” (II/1286, Alt. Tel. Leb.), *kölötkülö-* “gölgelemek” (II/1272, Alt.), *körhüştür-* “göstertmek” (II/1263, Tel.), *körümzülū* “müthiş, güzel” (II/1259, Tel. Alt.), *közülük* “gözlük” (II/1303, Alt. Tel.), *köpşū-* “su altında buz oluşmak” (II/1315, Tel.), *kücūncilik* “zor, zahmetli” (II/1499, Leb.), *ķulgū* “gülüş, kahkaha” (II/1474, Leb.), *ķüşşū-* “bir şeyi kendin için ağır zannetmek, güçsünmek” (II/1513, Tel.), *ķüzüntülū* “düzensiz, darmadağın, dağınık, karışık” (II/1509, Tel.), *öskūr-* “büyütmek, terbiye etmek, yetiştirmek” (I/1295, Tel.), *ösküzüre-* “öksüzlükten dolayı acı çekmek” (I/1295, Tel.), *sümölönüş-* “söz birliği yapmak, istişare etmek” (IV/854, Alt.).

Cümle içindeki örnekler:

ķızı! yüzü ağardı. “Onun kırmızı yüzü soldu.” (I/145, Alt.)

Özün aqtattı. “Kendini aklattı, beraat ettirdi.” (I/119, Tel. Leb.)

Alıp yürsün. “Bırak götürsün.” (I/341, Tel.)

Añ cürdüm. “Av kuşunu takip ettim.” (I/182, Alt.)

Kıs künü-bile çalıp yatқан, kıs ayı-bıla çalıp yatқан. “Genç kız ay ve güneş gibi parladı.” (III/1880, Alt. Tel.)

Kişi sōkko çarçadı, sōkko çarçap ölüp-tür. “Soğukta güçsüzleşen adam öldü.” (III/1869, Tel.)

Teñiz çaybaılıp túbü körüner. “Deniz dalgaları dibi görünecek.” (III/1830, Alt. Tel.)

Köksüñ çemettü polzın! “Göğsün verem olsun! (beddua)” (III/2002, Tel.)

Küçüñ çıdabaza öl! “Eğer gücün yetmiyorsa, öl!” (III/2091, Tel.)

E ülüm uķ sözümdü. “Ey Oğlum, sözlerime kulak ver!” (I/653, Tel.)

til yügürüğü “dil sürçmesi” (III/1379, Tel.)

2.1.4. İkiz Ünlüler

İkiz ünlüler, iki ayrı ünlünün aynı nefes baskısı altında telaffuz edilmesiyle oluşur (Üçok 1951: 91). Türkçenin fonetik eğilimlerine göre ikiz ünlüler, ikincil uzun ünlülerin ilk safhasını oluşturur (Yalçın 2011: 1598). OSTN'deki Altay Türkçesine ait az sayıda örnekte iki ünlü arasında /b/, /g/, /ŋ/ ünsüzlerinin erimesiyle oluşan ikiz ünlüler tespit edilmiştir. Radloff, OSTN'de hece ve kelime sonunda /y/ sesini hep /i/ ünlüsüyle yazmıştır. Bu çalışmada söz konusu /i/'ler, /y/ işaretiyle, -y'i değerinde bir ses olarak alındığından böyle kullanımlar ikiz ünlü olarak değerlendirilmemiştir.

2.1.4.1. Yükselen İkiz Ünlüler

suak (<*suw+ak<*sub+aķ) “arazileri sulamak için kullanılan kanal” (IV/747, Tel. W.), *kuakķay* (<*kuwakay<ķubakay) “kıpkırmızı” (II/884, Tel.), *kuakķaylan-* (<*kuwakay<ķubakay+lan-) “kıpkırmızı olmak” (II/884, Tel.), *tuaylunça* (<?) “gücü yettiği kadar, olduğu kadar, mümkün olduğu sürece” (III/1422, Tel. W.), *uak* (<ubak) “dulavrat otu” (I/1591, Tel. Kumd.), *ualaķ* (<ķubalak) “açık mavi” (I/1591, Kumd.), *örgüö* (<Moğ. örgüge) “saray, kahramanın çadırı” (I/1230, Tub.).

Ölgön süök (<sünük) “ölenlerin kemikleri” (I/1243, Alt.)

2.1.4.2. Alçalan İkiz Ünlüler

auçı (<awçı<agçı) “1. avcı. 2. örümcek” (I/81, Kumd.), *ķarauł* (<karawul<karağul) “bekçi, muhafız” (II/146, Tel.), *sağauılan-* (<*sağawlan-<*sağaglan) “kekelemek” (IV/261, Tub.), *eü'eş* (<eħühēş<egbegeç) “yüzük” (I/671, Tel.), *yaur* (<*yawır<yağır) “yağır, atın sırtındaki sıyrık” (III/17, Tub.).

2.1.5. Ünlü Uyumları

2.1.5.1. Kalınlık-İncelik Uyumu

Türkçenin en karakteristik dil benzeşmesi olayı olan (Gülsevin, 2002: 21) kalınlık-incecik uyumu (artlık-önlük uyumu, damak uyumu, büyük ünlü uyumu) bir kelimedeki kalın ünlülü heceyi kalın ünlülü hecelerin ve ince ünlülü heceyi de yine ince ünlülü hecelerin takip etmesi esasına dayanır. OSTN'deki Altay Türkçesine ait kelimeler genel olarak kalınlık-incecik uyumuna uymaktadır. Ancak bazı eklerin çeşitli ses olayları sebebiyle kalınlık-incecik açısından tek şekilli hâle gelmesi nedeniyle uyum dışı örnekler oluşmuştur.

2.1.5.1.1. Kalınlık Uyumunun Olduğu Örnekler

abağkaylū “evlenmiş, eşi olan” (I/622, Alt. Tel.), *açaptan-* “açgözlü olmak” (I/503, Tel.), *çānağ* “dirsek”, *kaṁçıcağ* “küçük kamçı” (II/494, Tel.), *kānırkat-* “birilerini han yapmak” (II/117, Tel.), *karbunçuk* “sifilis (frengi) hastalığı” (II/215, Tel. W.), *ornıktır-* “birilerine yer vermek, doğru yer belirlemek, yoluna koymak” (I/1063, Tel.), *puṁdaki* “kulan, eşek türü” (IV/1374, Tel. Alt.), *puğayrı* “işlenmiş deri” (IV/1376, Tel.), *yalbıştū* “ateşli” (III/188, Tel.).

2.1.5.1.2. İncelik Uyumunun Olduğu Örnekler

çergebiş “sarmaşık bitkisi” (III/1971, Leb. Tub.), *çünüreş* “çökük” (III/2193, Tel.), *erezinde-* “vidalamak” (I/759, Alt.), *içkerle-* “içeriye girmek, girmek, yaklaşmak” (I/1518, Tel.), *öskölön* “değişim” (I/1294, Tel. W.), *sözürmele-* “ağ ile balık tutmak” (IV/588, Tel.), *sümelen-* “tasarlamak, bir yolunu bulmak” (IV/853, Tel.), *sünezeñ* “ruh” (IV/804, Tel.), *sürnükçēn* “tökezleyen, kolay tökezleyen” (IV/824, Tel. Leb.), *d’üzündeştir-* “eşleştirmek, benzetmek” (III/620, Tel.).

2.1.5.1.3. Alıntı Kelimelerde Kalınlık-İncelik Uyumu

Altay Türkçesine Arapça ve Farsça kelimelerin Müslümanlığı seçen Kazakların lehçesi aracılığıyla girdiği muhtemeldir (Baskakov 1958: 35). Dolayısıyla bu tür sözcükler çok erken devirlerden beri Türkçenin ses özelliklerine göre şekillenmiştir. Bu kelimelerde ses uyumlarının olması tabii bir durumdur. Bunun yanında geç dönemde Rusçadan alınan kelimelerin tamamına yakınının da kalınlık-incecik uyumuna uyduğu görülmektedir.

kilki (< Rus. *клюка*) “ateş karıştırarak demir kol, ölçer, köseği” (II/1373, Tel.), *arçın II* (< Rus. *аршин*) “arşın, uzunluk ölçüsü” (I/324, Alt.), *çamıdan* (< Rus. *чемодан*) “bavul, valiz” (III/1940, Tel.), *ıspraynıq* (< Rus. *исправникъ*) “bir şeyi düzelten, yerel polis şefi” (I/1395, Alt. Leb.), *ızıyan* (< Rus. *изъянъ*) “kayıp, zarar, ziyan; felaket, talihsizlik” (I/1398, Leb. Alt.), *istene* (< Rus. *стена*) “duvar” (I/1533, Tel.), *kinihe* (< Rus. *кинига*) “kitap” (II/1347, Alt. Tel.), *kīre* (< Rus. *гиря*) “ağırlık” (II/1354, Alt. Tel.), *manat* (< Rus. *монета*) “para, madenî para” (IV/2017, Tel.), *çaylnağ* (< Rus. *челнокъ*) “(dokuma tezgâhında) mekik” (III/1829, Leb.), *ezer* (< Ar. *hesāp*) “düşünce, görüş, niyet, hesap” (I/894, Tel.), *amanat* (< Ar. *emānet*) “borç” (I/644, Tel.), *qabar* (< Ar. *haber*) “haber, mesaj, söylenti” (II/439, Tel.), *payda* (< Ar. *fā’ide*) “fayda, kâr, faiz” (IV/1123, Tel.), *murza* (< Far. *mirza*) “kalmuk hanlarının etrafındaki yüksek rütbe sahipleri” (IV/2196, Tel.), *tuşman* (< Far. *düşman*) “1. düşman. 2. yabancı” (III/1512, Tel.).

2.1.5.1.4. Birleşik Fiillerde Kalınlık-İncelik Uyumu

Birleşik fiiller büyük oranda kalınlık-incecik uyumuna girmiştir. Ancak bazı birleşik fiillerin uyuma girmedeği görülmektedir.

Uyuma girenler: *Kel eldi* (< *kele aldı*) “Gelebildi.” (I/341, Alt.); *Körölmödü.* (< *köre almadı*) “Göremedi.” (I/341, Alt.), *kılat* (< *kelip yat*) “Geliyor.” (II/769, Alt. Tel.).

Uyuma girmeyenler: *ağkel-* “getirmek, bir şeyi alıp getirmek” (I/109, Tel. Leb.), *ağkir-* “girdirmek, getirmek, dâhil etmek” (I/110, Tel.).

2.1.5.1.5. Kalınlık-İncelik Uyumunun Bozulduğu Durumlar

I) Eski Türkçe dönemindeki *teg* "gibi" edatı OSTN'deki Altay Türkçesine ait kelimelerde ekleşmiş olarak eşitlik hâli eki görevinde *+dī~ +tī*¹⁰ şeklinde kaydedilmiştir. Altay Türkçesinin ses özelliklerine göre ilk hece sonundaki bazı /g/ ve /ğ/ ünsüzleri /y/ sesine dönüşmüştür. Bir ileri safhada yarım ünlü değerindeki /y/ ünsüzü erimiş ve ek *+dī~ +tī* olmuştur. Böylece kalın ünlülü kelimelere eklenince uyumu bozmuştur.

andī "Öyle, böyle" (I/240, Alt. Tel.), **çıdağıdī** "güçlü, sert, sabırlı" (III/2092, Tel.)

Çırayı arı körzö aydı, perī körzö kündī "O bu tarafa bakarken onun yüzü ay gibiydi, öbür tarafa bakarken güneş gibiydi" (III/2075, Alt., P.d.V.I, 10,5)

Ḳandī alıp *ḳulıḳtıḳ adı sādağı poḳdı bu, tedī*. "Bu yay ve at hangi kahramanıdır, dedi" (II/125, Alt. Tel., P.d.V.I, 35,187))

İzī yüreḳimde posḳoḳgo pazıḳḳandī poḳdı. "Onun izleri benim kalbimde ezilmiş mum gibi kaldı." (IV/1197, Alt. P.d.V.I, 113,11)

II) Eski Türkçe dönemindeki *-mAyIn* zarf-fiil ekinin bünyesindeki /-y-/ ünsüzü Altay Türkçesinde eriyince ek *-bñ* şekline dönüşmüştür. Böylece kalın ünlülü kelimelere eklenince uyum dışı kalmıştır.

Üydö Çelmeş tiriğ poḳdı, ölbñ (<ölmeyin) üydö oçardı. "Çelmeş evdeydi, ölmeden evde oturuyordu." (I/1135, Tub., P.d.V.I, 282,115)

Ülgönüñ üç kızısı ot ḳabızar poḳoḳlbñ (<poḳa almayın) yat. "Ülgen'in üç kızı da ateş yakamıyorlardı." (I/1096, Tub., P.d.V.I, 262)

III) Bazı kelimelerin bünyesindeki /y/ ünsüzü erirken etrafındaki kalın ünlüleri inceltmiştir.

anF (<anay-) "böyle olmak" (I/233, Tel.), arīa- (<arayla-) "yavaş yavaş harekete geçmek, yapmak" (I/281, Leb.), īa- (<iyila-<iğila-) "ağlamak" (I/1474, Tel.), ḳanīp (<ḳanayıp) "nasıl" (II/117, Tel.), sīa- (<siyila-) "armağan etmek, hediye vermek" (IV/709, Alt. Tel. Leb.)

IV) Birinci çokluk şahıs eki bazı cümlelerde uyum dışı kullanılmıştır.

Ḳuday ne ḳıḳḳanībistī körüp yat! "Tanrı her yaptığımızı görüyor!" (II/773, Tel.)

Ḳāmbis ne *yaḳdū kiji? Isus Kristosko yaḳdū kiji*. "Hanımız kime inanıyor? Hristiyan dinine inanıyor!" (III/70, Alt. Tel.)

Pis ḳaytkay emişne tep körüp yattıbis. "Biz orada muhtemelen bir şeyler olacak diye uzanıp bakıyorduk." (I/959, Alt. Tel.)

2.1.5.2. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumunu

2.1.5.2.1. Düzlük Uyumunu

OSTN'deki Altay Türkçesine ait kelimelerde kalınlık-incecik uyumuna uymak kaydıyla ilk hecede düz ünlü varsa devamındaki hecelerde de düz ünlü bulunmaktadır. Kelimeler genel olarak düzlük uyumuna uymaktadır. Ancak çeşitli ses olayları sebebiyle bazı eklerin sadece yuvarlak ünlülü şekillerinin olması düzlük uyumunu bozmuştur.

¹⁰ Çağdaş Altay lehçesinde bu ek *+diy~+diy~+tīy~+tīy* şeklindedir (Güner Dilek 2007: 1038; Nevskaya vd. 2017: 41-42)

açırkaç “doymayan, açgözlü” (I/507, Tel.), *çedimek* “mont, kazak” (III/1986, Tel.), *çekçilen-* “kendini mükemmel göstermek” (III/1955, Tel.), *ejilen-* “miras almak” (I/916, Tel.), *kaşından-* “kalınlaşmak” (II/242, Alt. Tel.), *katkınçı* “gülünçlük, komiklik, maskaralık” (II/294, Tel.), *kələndir-* “özgüven aşılacak, teşvik etmek, gururlandırmak” (II/1113, Alt. Tel. Leb.), *kıçığı* “uyuz hastalığı” (II/793, Tel.), *kıçıklıkta-* “ekşimek” (II/796, Leb.), *kilinçekte-* “günah işlemek” (II/1370, Alt. Tel.), *namıncı* “battaniye, yorgan” (III/630, Tub.), *ñemele-* “kınamak, suçlamak” (III/631, Tub.), *sağıştığ* “akıllı, sağduyulu” (IV/272, Leb.), *teksilik* “düzlük” (III/1026, Alt. Tel. Leb.), *yığırlıçak* “kırıksıklı, buruşuk” (III/470, Leb.).

Eski Türkçe döneminde hece sonunda veya iki ünlü arasında kalan /g/ ve /ğ/ ünsüzleri OSTN'deki Güney Altay ağızlarında (Altay, Teleüt, Tölös) sızıcılışıp erimiştir. Bu erime sonucunda dar-yuvarlak uzun ünlüler oluşmuştur. Ünlü sesler bakımından sadece iki şekilli olan bu tür yapılar düzlük uyumunu bozmuştur.

Sızıcılışıp eriyen /g/ ve /ğ/ ünsüzleri genel olarak kelimelerin kök ya da gövdelerinde, fiilden isim yapma eki -g'de, isimden isim yapan +AgU, +IXg ve +sXg eklerinde görülmektedir.

açınū (<açın-ı-ğ) “acıma” (I/507, Tel.), *açū* (<açı-ğ) “1. ekşimiş, acı, tuzlu, 2. üzücü, öfkeli, 3. acı, keder” (I/511, Alt. Tel.), *d'abūlū* (<yap-ı-ğ+lığ) “örtülü, kapalı” (III/285, Tel.), *d'ajılzū* (<yajıl+sığ) “yeşilimsi” (III/257, Alt.), *yıldistū* (<yıldız+lığ) “yıldızlı” (III/491, Alt.), *yıştū* (<yış+lığ) “savatla kaplanmış, ormanla kaplanmış” (III/498, Tel. Alt.), *açūrkan-* (<açığ+rka-n-) “hüzünlenmek, kederlenmek” (I/512, Tel.), *aqsū* (<ak+sığ) “beyzimsi” (I/127, Alt.), *arūla-* (<arığ+la-) “temizlemek” (I/283, Alt.), *karūl* (<karawul<karagūl) “bekçi, muhafız, sınır bekçisi” (II/188, Tel.), *keçirūci* (<keçirig+çi) “taşıyıcı, salcı, kayıkçı” (II/1147, Tel.), *kijizū* (<kişi+sig) “insana benzer” (II/1397, Tel.W.), *sehizū* (<sekiz+egü) “sekizinin hepsi” (IV/447, Tel.), *pejū* (<beş+egü) “beşin tamamı” (IV/1260, Tel.).

Sayıları az da olsa dudak ünsüzlerinin etkisiyle düzlük uyumunun bozulduğu örnekler de tespit edilmiştir.

mułtıq (<mułtıq) “tüfek” (IV/2197, Tel. Tub.), *mułta* (<mułta) “silah harbisi, silah temizlemede kullanılan harbi” (IV/2197, Tel.).

2.1.5.2.2. Yuvarlaklık Uyumu

Genel Türkçede yuvarlaklık uyumu, kalınlık-incelik uyumuna uymak kaydıyla yuvarlak ünlülerden sonra dar-yuvarlak ya da düz geniş ünlülerin gelmesi esasına dayanır. OSTN'deki Altay Türkçesi ağızlarında yuvarlaklık uyumu çok ileri safhadadır. Özellikle Asıl Altay ve Teleüt ağızlarında dudak uyumu sebebiyle düz-geniş ünlülerin yuvarlaklaştığı görülmektedir. Yuvarlaklaşma eğilimi, Güney Sibiryaya Türk lehçeleri içinde en fazla Asıl Altay ağızında görülmektedir (Menges 2009: 392). Altay Türkçesi ağızlarındaki yuvarlaklık uyumuna göre ünlülerin diziliş sırası aşağıdaki gibidir:

/o/ ünlüsünden sonra /a/, /o/ ve /u/

/ö/ ünlüsünden sonra /e/, /ö/ ve /ü/

/u/ ünlüsünden sonra /a/ ve /u/

/ü/ ünlüsünden sonra /e/, /ö/ ve /ü/

2.1.5.2.2.1. /o/ Ünlüsüne Göre Yuvarlaklık Uyumu

I) /o/ ünlüsünden sonra /a/ ünlüsünün gelmesi: Kuzey Altay ağızlarına (Kumandı, Lebed, Tuba) özgü bir durumdur. Güney Altay ağızlarında çok seyrek olarak Teleüt ağızında bu uyum görülmektedir.

çokta- “yalan konuşmak, kötü konuşmak, iftira atmak” (III/2008, Leb.), *koşarak* “tava, kızartma kabı” (II/521, Tub. Leb.), *koran* “zehir, acılık, felaket” (II/551, Tub. Kumd.), *oñdayla*- “zor durumdan kurtulmak, durumunu iyileştirmek, durumunu yoluna koymak” (I/1032, Tub.), *oñdaylığ* “rahat, kolay, ucuz” (I/1032, Tub.), *orağ*- “dolanmak, sarılmak” (I/1051, Leb. Kumd.), *çodray*- “çilli, çopur yüzlü olmak” (III/2026, Tel.)

II) /o/ ünlüsünden sonra /o/ ünlüsünün gelmesi: Güney Altay ağızlarında dudak benzeşmesinden dolayı /o/ ünlüsünden sonra gelen /a/ ünlüsü kurallı bir şekilde yuvarlaklaşmıştır. Bu durum seyrek olarak Kuzey ağızlarında da tespit edilmiştir.

çoğto- “putlara içki sunma, ‘çok’ diyerek yiyeceğin ilk ısırığını ateşe atma” (III/2009, Tel.), *çoğçolo*- “yığmak, küme hâline getirmek” (III/2010, Alt.), *d'oñdonçök* “somurtkan, huysuz, kaprisli” (III/416, Tel.), *d'orgolo*- “sürünmek, tırmanmak” (III/426, Tel.), *çoğoldon*- “kekelemek” (III/2006, Alt. Tel.), *çoğçoy* “topuk” (III/2017, Alt.), *çoğmon* “Çoban yıldızı” (III/2025, Tel.), *çoğçok I* “kambur” (III/2021, Tel.), *koğotkoğa*- “zincirlemek” (II/592, Tel.), *çoğçogoy* “kozalak” (III/2026, Tel.), *yoboğdū* “üzüntülü” (III/445, Alt.), *oboğolot*- “yığın oluşturtmak” (I/1160, Alt.), *koşkoğ* “kürek” (II/625, Kumd.), *çoğlo*- “kamlamak” (III/2020, Leb.)

III) /o/ ünlüsünden sonra /u/ ünlüsünün gelmesi: Hem genel Türkçenin dudak uyumu kuralına hem de Altay Türkçesinin yuvarlaklaşma eğilimine uygun bir diziliş olduğu için Güney ve Kuzey Altay ağızlarında çok yaygındır.

çoğuluş “yığınla” (III/2015, Tel.), *koğuncağ* “korkak” (II/510, Leb.), *koğyur* “boyun omuru” (II/595, Alt.), *koğulan*- “korunmak” (II/560, Tel.), *koğkuruğa*- “horlamak, hırlamak” (II/626, Alt.), *oñdoğlū* “ucuz, kârlı, kazançlı” (I/1033, Tel.), *omurtka* (I/1168, Alt. Leb.), *çoğurğa*- “rengârenk yapmak” (III/2007, Tel.), *d'oruğla*- “avlanmak, ava gitmek” (III/423, Tel.), *otturgūş* “oturak, bank, sandalye” (I/1119, Tel. Kumd.), *koğurūğ* “hastalıklı, uyuzlu” (II/615, Leb.).

2.1.5.2.2.2. /ö/ Ünlüsüne Göre Yuvarlaklık Uyumu

I) /ö/ ünlüsünden sonra /e/ ünlüsünün gelmesi: Bu uyum Güney Altay ağızlarında neredeyse hiç görülmez. Kuzey ağızlarında ise çok seyrekdir.

örtten- “yanmak” (I/1237, Leb.), *çöpte*- “pisletmek” (III/2049, Tub.) , *öçke* “keçi” (I/1287, Kumd.).

II) /ö/ ünlüsünden sonra /ö/ ünlüsünün gelmesi: Dudak benzeşmesinden dolayı /ö/ ünlüsünden sonra gelen /e/ ünlüsünün kurallı bir şekilde yuvarlaklaşması hem Güney hem de Kuzey Altay ağızlarında çok yaygındır.

köbölök “kelebek” (II/1315, Alt. Tel. Leb.), *kökkör* “kımız için kullanılan deri kap, tulum” (II/1224, Tel.), *kölköğlō*- “gölgelemek” (II/1272, Alt.), *öçöştür*- “karşılıklı husumet yaratmak, birbirine düşürmek” (I/1286, Tel.), *çöhödöktön*- (<çögelekle-) “diz üstüne düşmek” (III/2038, Tel.), *töröhön* “akraba” (III/1253, Alt. Tel.), *çörçök* “masal” (III/2042, Tel.), *d'ölöştöndür*- “benzetmek” (III/451, Tel.), *köjögölū* “perdeli” (II/1307, Tel.), *örttön*- “yanmak” (I/1237, Alt. Tel.), *öskö* “özge, başka” (I/1294, Alt. Tel. Leb.), *çökönū* “umutsuzluğa düşme” (III/2036, Tel.), *kölköğlū* “gölgeli” (II/1272, Alt.), *önögöş* “küçük köpek” (I/1215, Tub.), *tügönök* “aralık ayı” (III/1539, Tub. Leb.).

III) /ö/ ünlüsünden sonra /ü/ ünlüsünün gelmesi: Hem genel Türkçenin dudak uyumu kuralına hem de Altay ağızlarının yuvarlaklaşma eğilimine uygun bir diziliş olduğu için Güney ve Kuzey Altay ağızlarında çok yaygındır.

köbürge “çayır gevezesi” (II/1317, Tel.), *öksürö* “öksüz kalmak” (I/1189, Alt. Tel. Leb.), *çöktür*- “daldırmak” (III/2037, Tel.), *çöyülçek* “uzayan, esnek” (III/2039, Tel.), *köçkün* “göçgün, yer değiştirme, yerinden oynama” (II/1290, Alt. Tel. Leb.), *ötkür* “keskin, sivri” (I/1271, Alt. Tel. Leb.).

2.1.5.2.2.3. /u/ Ünlüsüne Göre Yuvarlaklık Uyumu

I) /u/ ünlüsünden sonra /a/ ünlüsünün gelmesi: Hem Kuzey hem de Güney Altay ağızlarında /u/ ünlüsünden sonra gelen /a/ ünlüsü yuvarlaklaşmamaktadır.

çubat- “sıralanarak gitmek, peş peşe gitmek” (III/2185, Tel.), *çubalgı* “karınca” (III/2185, Kumd.), *çuranabay*- “borazan çalmak” (III/2173, Tel.), *çuranabaycı* “borazancı” (III/2173, Tel.), *uzadım* “devam eden, sürekli” (I/1766, Tel.), *tuzalığ* “yararlı” (III/1506, Leb.)

II) /u/ ünlüsünden sonra /u/ ünlüsünün gelmesi: Hem genel Türkçenin dudak uyumu kuralına hem de Altay ağızlarının yuvarlaklaşma eğilimine uygun bir diziliş olduğu için Güney ve Kuzey Altay ağızlarında çok yaygındır.

çuğulda “sinirlenmek” (III/2170, Alt. Tel.) *tuyuktandır*- “mahcup etmek” (III/1438, Tel.), *çulbur* “yular” (III/2179, Tel.) *çukulcu* “küfürbaz” (III/2168, Leb.) *d'umuştür*- “gözleri kapattırmak” (III/581, Tel.), *çulum* “tam, gerçek” (III/2176, Tel.), *kuýbulü* “çok eğlenceli” (II/895, Alt. Tel.), *kuýruktü* “kuyruklu, kuyruğu olan” (II/892, Alt. Tel.), *pułuttü* “bulutlarla kaplanmış, bulutlu” (IV/1375, Tel. Alt.).

2.1.5.2.2.4. /ü/ Ünlüsüne Göre Yuvarlaklık Uyumu

I) /ü/ ünlüsünden sonra /e/ ünlüsünün gelmesi: Asıl Altay ağızı haricindeki diğer Altay ağızlarında yaygın olarak görülen bir durumdur.

d'ükçülen- “kefil olmak” (III/591, Tel.), *türme* “hapisane, zindan” (III/1566, Tel.), *tüneyle*- “çiftlemek” (III/1542, Tel.), *çöyülçek* “esnek” (III/2039, Tel.), *d'ödülde*- “öksürmek” (III/453, Tel.), *köbükten*- “köpüklenmek” (II/1317, Tel.), *öründe*- “matkapla delmek” (I/1226, Tel.), *ösküre*- “solmak” (I/1295, Tel.), *çürmeş* “saç örgüsü” (III/2197, Tel.), *çürekey* “ördek türü” (III/2194, Tel.), *d'üdere* “kavak” (III/613, Tel.), *d'üleştendir* “sahteletirmek” (III/609, Tel.), *tüdek* “duman” (III/1574, Tel.), *tüneriktet*- “karartmak” (III/1551, Tel.), *tüneyleş* “çift oluşturan iki şey” (III/1542, Tel.), *türheksî*- “ağırdan kıvrılmak, ateş içinde yanmak” (III/1562, Tel.), *ühende*- “gem vurmak” (I/1807, Tel.)

tügen “tümüyle” (III/1535, Leb.), *ürediğci* “öğretici” (I/1830, Tub.), *üreleş*- “sürüye katılmak” (I/1829, Tub.), *ösküre*- “yetim kalmak” (I/1295, Kumd.), *köksüben* “mavimsi” (II/1230, Leb.)

II) /ü/ ünlüsünden sonra /ö/ ünlüsünün gelmesi: Asıl Altay ağızında /ü/ ünlüsünden sonra gelen /e/ ünlüsü, kurallı bir şekilde yuvarlaşıp /ö/ sesine dönüşmüştür. Bu durum, Asıl Altay ağızını diğer Altay ağızlarından ayıran en önemli özelliktir. Bu yuvarlaklaşma türü seyrek olarak Kuzey Altay ağızlarında da mevcuttur.

yükçülön- “kefil olmak” (III/591, Alt.), *türmö* “hapisane, zindan” (III/1566, Alt.), *tüneylö*- “çiftlemek” (III/1542, Alt.), *tüdek* “duman” (III/1574, Alt.), *tüneylöş* “çift oluşturan iki şey” (III/1542, Alt.), *köbüktön*- “köpüklenmek” (II/1317, Alt. Leb.), *köktüyök* “baştankara kuşu” (II/1228, Alt.), *öksürö*- “öksüz kalmak” (I/1189, Alt. Tel. Leb.), *türhöksü*- “ağırdan kıvrılmak, ateş içinde yanmak” (III/1563, Alt.), *öksürö*- “öksüz kalmak” (I/1189, Leb.), *köbüktön*- “köpüklenmek” (II/1317, Leb.), *türbö* “hapisane, zindan” (III/1566, Leb.), *tüdek* “duman”

(III/1574, Leb.), *tügönök* "aralık ayı" (III/1539, Leb. Tub.), *tülgönök* "küçük tilki" (III/1570, Leb.), *ügönnö-* "gem vurmak" (I/1808, Kumd.).

III) /ü/ ünlüsünden sonra /ü/ ünlüsünün gelmesi: Hem genel Türkçenin dudak uyumu kuralına hem de Altay ağızlarının yuvarlaklaşma eğilimine uygun bir diziliş olduğu için Güney ve Kuzey Altay ağızlarında çok yaygındır.

çöyülgür "esnek" (III/2039, Tel.), *ködürhü* "kurban" (II/1286, Tel.), *ködürhülü* "saygı gösterilen, şerefine kurban kesilecek olan" (II/1286, Tel.), *ködürülüş-* "birlikte kalkmak" (II/1286, Alt. Tel.), *kömüldürhe* "göğüslük, göğüs kemeri" (II/1322, Tel.), *ösküzüre-* "öksüzlükten dolayı acı çekmek" (I/1295, Tel.), *çünüş* "çökük" (III/2193, Tel.), *d'üzündeştir-* "eşleştirmek, benzetmek" (III/620, Tel.), *tüjümet*, "eğlenceli" (III/1595, Tel.), *tülküçek* "küçük tilki" (III/1570, Tel.), *üstündeği* "üzerinde" (I/1887, Tel.), *tüjüre-* "ses çıkarmak, tıngırdamak" (III/1543, Tel.), *tüjürö-* "ses çıkarmak, tıngırdamak" (III/1543, Alt.), *yüzündöştir-* "eşleştirmek, benzetmek" (III/620, Alt.), *tüñküldöt-* "boğuk ses çıkarmak" (III/1545, Alt.), *küzüntülü* "düzensiz, darmadağın, dağınık, karışık" (II/1509, Tel.), *d'ühürtküş* "çocukların oynadığı topaç" (III/596Tel.), *tüjügündür-* "sakinleştirmek" (III/1594, Leb.).

Ünlülerin Dizilişi	Güney Altay Ağızları		Kuzey Altay Ağızları		
	Altay	Teleüt	Lebed	Kumandı	Tuba
o+a	seyrek	seyrek	+	+	+
o+o	+	+	seyrek	seyrek	seyrek
o+u	+	+	+	+	+
ö+e	-	-	seyrek	seyrek	seyrek
ö+ö	+	+	+	+	+
ö+ü	+	+	+	+	+
u+a	+	+	+	+	+
u+o	-	-	-	-	-
u+u	+	+	+	+	+
ü+e	seyrek	+	+	+	+
ü+ö	+	seyrek	seyrek	seyrek	seyrek
ü+ü	+	+	+	+	+

Tablo 2: OSTN'deki Altay lehçesi ağızlarında yuvarlaklık uyumuna göre ünlülerin dizilişi

2.1.5.2.2.5. Yuvarlaklık Uyumunun Bozulduğu Durumlar

I) *İsimden isim yapma eki +çl* (Lebed ağızında +çl) genellikle düz-dar ünlülü olduğundan yuvarlaklık uyumunu bozmuştur.

çörçi "düdük çalan" (III/2021, Tel. Kumd.), *çukuçlçı* (III/2168, Tel.) "küfretmeyi seven, küfürbaz", *d'üşçi* "vergi toplayan" (III/567, Tel.), *korūçi* "koruyucu" (II/560, Tel.), *kojoñçı* "şarkıcı" (II/648, Alt.), *koqurçı* "şakacı" (II/511, Tel.), *d'oruqçı* "avcı" (III/423, Tel.), *köçürüçl* "tercüman" (II/1289, Tel.), *köşçi* "çömlekçi" (II/1306, Tel.), *ödükçi* "kunduracı, ayakkabıcı" (I/1280, Alt. Tel.).

II) *-Dir ettirgenlik eki* kalın ünlülü kelimelerde genellikle yuvarlaklık uyumunu bozmuştur. İnce ünlülü kelimelerde uyuma girmiştir.

çomdır- (<çomtur-) "sıvı bir şeyin içine daldırmak" (III/2033, Alt. Tel. Leb.), *koıboştır-* "birlikte bağlamak" (II/604, Tel.), *oşkoştır-* "benzerini yapmak, benzetmek" (I/1153, Tel.), *köttondır-* "teselli etmek" (II/610, Alt.), *yondır-* "yontturmak, kazıtmak, sıyırtmak" (III/419, Alt.), *kölondır-* "uyumlu yapmak, uyumlu hâle getirmek" (II/592, Tel.), *kondır-* (<kontur-) "geceletmek, 2. birine gecelemek için yer vermek, misafirperverlik yapmak, 3. oturmaya izin vermek" (II/545, Tel. Alt. Leb.), *obölondır-* "yığın oluşturmasını sağlamak, yığdırmak" (I/1160,

Tel.), *söldür-* “kurutmak” (IV/555, Tel.), *toğolondır-* “elinden düşürmek” (III/1161, Tel.), *koğboştr-* “birlikte bağlamak” (II/604, Tel.), *koştr-* “ekletmek, çoğaltmak” (II/645, Tel.), *ottottır-* “hayvanları otlağa götürmek, otlatırmak” (I/1116, Alt. Tel.), *toğtır-* “doldurmak” (III/1204, Alt. Tel. Leb.), *d’oktonıştr-* “taklit etmek” (III/407, Tel.).

III) *+sXrA-* isimden fiil yapma eki, bazı örneklerde yuvarlak ünlülü kök ve gövdelere düz ünlülü alomorfuyla eklenmiştir.

d’oksıra- “fakirleşmek, parasız kalmak, ihtiyacı olmak” (III/408, Tel.), *omoksıra-* “çevik ve dinç olmak” (I/1168, Alt. Tel.), *külümzire-* “gülümsemek” (II/1473, Tel.).

IV) *+GI aitlik* eki genellikle yuvarlaklık uyumuna girmemiştir.

çuğulğı “sinirli” (III/2170, Alt. Tel.), *üstündöğİ* “üzerinde” (I/1887, Alt.), *üstüğİ* “üst kısım” (I/1886, Tel. Kumd.), *pōroğİ* “yakın zamanda olan, önceki” (IV/1270, Tel.).

Pu sōndoğİ üyeme çorçoğ polzın! “Bunlar benim sonraki nesillerim için gelenek olsun!” (I/1815, Tel.)

Pu aba yıstıñ içinde pu Tölöstöğİ (<Tölöstegi) Nıyastı küç kam yok. “Benim yaşadığım ormanda Tölöslerdeki Nıyaz gibi şaman yok.” (I/476, P.d.V.I, 141,30)

V) *Fiilden fiil ve fiilden isim yapan* bazı eklerin yardımcı ünlüleri birçok örnekte düz-dar ünlülü kullanıldığından yuvarlaklık uyumu bozulmuştur.

ğodurı- “çıkarılmak, sökülme, koparılmak” (II/611, Alt. Tel. Tub.), *ğorkudım* “korku hissinin uyanması” (II/567, Alt.), *moğrı-* “eğrilmek” (IV/2120, Tel.), *oroğış-* “kıvrılmak” (I/1054, Alt. Tel.), *ğorodı-* “küçültülmek, azaltılmak” (II/554, Tel.), *ğoyrı-* “S harfi şeklinde bükülmek” (II/505, Tel.), *ğoyrığ* “Latincedeki S harfi şeklinde bükülmüş, kanca şeklinde bükülmüş, kıvrımlı” (II/505, Tel.), *ōdı-* “kırılmak, dağılmak” (I/1124, Alt. Tel. Leb. Tub.), *oyı-* “oyulmak, delinmek” (I/1038, Tel. Alt. Leb.), *oyım* “ova, vadi, koyak” (I/1038, Tel.), *oyış-* “eğilmek, yamulmak” (I/1038, Tel.), *oyıt-* “oydurmak, deldirmek” (I/1038, Tel.), *sōdın-* “soğumak” (IV/556, Tel.), *çolış-* “eğilmek, bükülmek, kıvrılmak” (III/2023, Tel.), *ğoyı-* “koyulaşmak, yoğunlaşmak” (II/527, Tel. Alt. Leb.), *oğğozın-* “uyanmak” (I/972, Alt.).

VI) Başta isimden isim yapma eki *+lık ~ +dık ~ tık* olmak üzere sonu *-k/* ile biten yapımların ünlüleri genellikle düz-dar ünlülü olduğundan bu ekler kalın ünlülü kelimelerde yuvarlaklık uyumunu bozmuştur.

oyolık “çukur, derinlik, ova, çukurluk” (I/1037, Alt.), *toylık* “evlilik, düğün” (III/1143, Tel.), *ürlik* “ağırılık, zahmet” (I/1669, Tel. Alt.), *sokğordık* “körlük” (IV/523, Alt. Tel.), *toğtığ* “yeterli, kâfi” (III/1155, Tel.), *tondık* “kürk için kullanılan post, kumaş” (III/1178, Tel.), *turüştığ* “kıymeti olan, hak eden” (III/1455, Tel.), *oğoylık* “ucuzluk; mümkün olma, imkân” (I/1029, Tel.), *pozontık ~ pozontık* “bulanık, bulutlu (hava)” (IV/1294, Tel.), *ğoltık* “koltuk altı” (II/596, Tel.), *yoğık-* “karşılaşmak” (III/432, Alt. Tel. Leb.), *yorık* “adım, yürüme” (III/422, Tel. Alt.), *ğoyık* “gelir, kâr, faiz” (II/648, Tel.), *ğolonçık* “kötü koku” (II/591, Tel.), *ğonık-* “çürümek, alevsiz yanmak” (II/539, Tel.), *omtık* “çatlamış tabak, kırığı olan tabak” (I/1171, Tel.), *oroğçık* “kıvrık (bitkiler)” (I/1054, Alt. Tel.), *ortomığlık* “orta derecelik, vasatlık” (I/1072, Tel.), *oğnçık* “oynak, hareketli” (I/979, Alt. Tel.).

VII) Görülen geçmiş zaman eki *-DI*, genellikle düz-dar ünlülü olduğu için yuvarlak ünlülü kelimelere eklendiği zaman yuvarlaklık uyumu bozulmaktadır.

Türkçenin tarihî devrelerinde genel olarak dudak uyumuna uymayan görülen geçmiş zaman ekinin, OSTN’deki Altay Türkçesi ağızlarında hem uyumlu hem de uyumsuz örnekleri tespit edilmiştir.

Qandī alıp qulıqtıñ adı sâdağı poldı bu, tedī. “Bu yay ve at hangi kahramanıdır, dedi.” (II/125, Alt., P.d.V.I, 35,187)

Paý poldıım. “Ben zengin oldum.” (IV/1273, Alt.), *Yüs örö poldı.* “Başını kaldırdı.” (IV/1273, Tel.), *Oı kiji piçe naq poldı.* “Memurun arkadaşı oldu.” (IV/1273, Alt.), *Qaçan pelen poldıñ?* “Ne zaman hazır oldun?” (IV/1273, Tel.), *Kān poldı.* “Kağan oldu.” (IV/1273, Alt.), *Yān poldı.* “O büyük oldu.” (IV/1273, Alt.), *Öñü yok poldı.* “Rengi soldu” (IV/1273, Alt.), *Kīmim su poldı.* “Kıyafetim ıslandı.” (IV/1273, Tel.), *Ne poldıñ?* “Sana ne oldu?” (IV/1273, Alt.).

Qara ortokşın ya eleñide yölöp koyğon ul kördī. “Güzel yayını kapıya yaslayan oğlan çocuğu gördü.” (III/451, Alt.)

Teñere-yar kördī. “Gökyüzüne baktı.” (III/101, Alt.)

Kireynbe kirbeynbe tep sananıp otturdi. “Gireyim mi girmeyeyim mi diye düşünüyordu.” (II/1350,Alt.)

Yett'on yaştū öböğön yırgalap sanap kunuqtı. “70 yaşındaki ihtiyar adam sadece kendi zevkini düşündüğü için bitkin düştü.” (II/912,Tel.)

VIII) Üçüncü teklik şahıs emir eki bazı örneklerde *-sln, -zln* şeklinde düz ünlülü kullanıldığından yuvarlak ünlülü kelimelere (özellikle *pol-* “olmak” fiiline) eklenince uyumu bozmuştur.

Pałañ çaydan köp polzın! “Kayın tavuğu kadar çok çocuklu olsun!” (III/1824,Tel.)

Nedeñ aqtanıp polorzın? “Neyle aklanabilirsin?” (I/116, Tel.)

Yettinçi amır kün kan qudayınıñ polzın. “7. gün barış günü Allah'ın günü olsun.” (I/647, P.d.V.I. 192)

Aytkan polbozınba. “Bu söylenmişti ama.” (I/43,Tel. W.)

Pałañ çaydan köp polzın! “Kayın tavuğu kadar çok çocuklu olsun!” (III/1824, Tel.)

IX) *+nXñ ~ +dXñ ~ +tXñ* ilgi hâli eki birçok örnekte yuvarlak ünlülü kelimelere düz ünlülü alomorfuyla eklenerek uyum dışı kalmıştır. Bu durum, genellikle kalın ünlülü kelimelerde görülen bir uyumsuzluktur.

Öyrottıñ pādi çerū atkarıp çığardı, anīp atqara-ñele ayttı. “Oyrot beyi orduyu donattı, sonra da şöyle dedi.” (I/464, P.d. V. I, 175,9)

Ottıñ yanında oro kazıp salğanın kördü. “O ateşin yanında birilerinin çukur kazdığını gördü.” (II/347, Alt., P.d.V.I, 29,89)

Tonıñ tejigin d'ömödü. “O giysisindeki delikleri tamir etti.” (III/455, Tel. W.)

Onğon tegen tüdın ağaştarınıñ köp sabazı kuzuk ağajı “Ongon dağındaki ağaçların büyük bir kısmı ladin ağacıdır.” (IV/411, Alt.)

Sudın yaqazı “Nehir kıyısı” (IV/743, Tel.)

2.1.5.2.2.6. OSTN'deki Altay Türkçesine Ait Kelimelerde Dudak Uyumunun Eski Türkçeye Göre Tam Olduğu Örnekler

OSTN'deki Altay Türkçesine ait kelimelerde genel olarak yuvarlaklaşma hâkimdir. Ancak Eski Türkçe döneminin bazı yuvarlak ünlülü kelimelerinin tamamen düzleşmesi dikkat çekicidir. Bu düzleşmede ilerleyici ünlü benzeşmesi etkindir.

çımın (<çıbun) “sinek” (III/2103, Alt.), *azık* (<azuk) “azık, yiyecek” (I/564, Alt. Tel. Leb.), *kırgıy* (<kırğuy) “atmaca” (II/750, Tel.), *kapçık* (<kapçuk) “küçük torba, çanta, çuval” (II/429,

Tel.), *emīs-* (<emüz-) “emzirmek” (I/958, Tel.), *kaçırış-* (<kaçruş-) “takip etmek, birilerinin peşinden koşmak” (II/339, Tel.).

2.1.5.2.2.7. Alıntı Kelimelerde Dudak Uyumu

Ruşçadan alıntı bazı kelimelerin yuvarlaklaştığı görülmektedir.

körnöstö (<Rus. *горница*) “üst katta olan oda, misafir odası, çiftlik evlerinde mutfağın karşısındaki oda” (II/1264, Alt. Tel.), *pōrop* (<Rus. *нозребъ*) “mahzen, kiler” (IV/1270, Tel.), *pōlōnkō* (<Rus. *пеленка*) “bebek bezi” (IV/1303, Tel.).

3. Sonuç

1. OSTN’de Altay Türkçesi ve ağızlarına ait dil malzemesinde sekiz normal süreli ünlü (/a/, /e/, /ı/, /i/, /o/, /ö/, /u/, /ü/), sekiz uzun ünlü (/ā/, /ē/, /ī/, /ī̄/, /ō/, /ō̄/, /ū/, /ū̄/) ve üç tane de kısa ünlü (/ĭ/, /ĭ̄/, /ĭ̄̄/) tespit edilmiştir. Tespit edilen uzun ünlüler, genellikle çeşitli ses olayları sebebiyle oluşmuş ikincil uzun ünlülerdir. Ana Türkçe döneminde varlığı kabul edilen asli uzun ünlülerin genelde kısaldığı görülmüştür.

2. Eski Türkçe döneminde hece ve kelime sonunda bulunan /g/ ve /ğ/ ünsüzleri OSTN’de Güney Altay ağızlarında sızıcılaşarak /w/ çift dudak ünsüzüne dönüşüp erimiştir. Bu erime sürecinde /w/ ünsüzünün çevresindeki ünlüleri yuvarlaklaştırıp onlarla kaynaşmasıyla /ū/ ve /ū̄/ ünlüleri oluşmuştur. Bu ünlüler OSTN’deki Altay Türkçesine ait kelimelerde en çok görülen ikincil uzunluklardır.

3. Kısa ünlüler arasında en çok kısa /i/ (/ĭ/) ünlüsü kullanılmıştır. Kısa /i/’yi kullanım oranı olarak sırasıyla kısa /ü/ (/ĭ̄̄/) ve kısa /u/ (/ū̄/) takip etmektedir.

4. Az sayıda örnekte iki ünlü arasında /b/, /g/, /ŋ/ ünsüzlerinin erimesiyle oluşan ikincil ikiz ünlüler tespit edilmiştir.

5. Kalınlık-incelik uyumu büyük oranda tamdır. Ancak bazı kelimelerin bünyesindeki /y/ ünsüzü erirken etrafındaki kalın ünlüleri inceltmesi, yine /y/ ünsüzüne bağlı olarak Eski Türkçe dönemindeki *teg* “gibi” edatının ekleşmiş olarak eşitlik hâli eki görevinde *+dī ~ +tī* şeklinde kaydedilmiş olması, Eski Türkçe dönemindeki *-mAyIn* zarf-fiil ekinin *-bñ* şekline dönüşmesi kalın ünlülü kelimelerde uyumu bozmaktadır.

6. Dudak uyumu Güney Altay ağızlarında Kuzey ağızlarına göre ileri seviyededir. /o/’dan sonra /o/’nun gelmesi Güney Altay ağızlarında yaygındır. Kuzey ağızlarında /o/’dan sonra /a/ korunmuştur. Hem Kuzey hem de Güney Altay ağızlarında /ö/’den sonra /ö/’nün gelmesi yaygındır. /u/’dan sonra /a/ bütün ağızlarda korunmuştur. /ü/’den sonra /ö/ sesinin gelmesi, Asıl Altay ağzının diğer ağızlardan ayrılan en belirgin özelliğidir.

7. Arapça, Farsça, Rusça ve Moğolcadan alıntı kelimeler büyük oranda Altay Türkçesinin ünlü uyumlarına uyumuştur.

4. Çeviri Yazı İşaretleri

OSTN’deki İşaretler	Çeviri yazı Karşılığı	Karşılıdığı Ses Değeri
A a	A a	Normal /a/ ünlüsü
Ā ā	Ā ā	Uzun /a/ ünlüsü
Б б	B b	Normal /b/ ünsüzü
ц	c	Normal /c/ ünsüzü
Ч ч	Ç ç	Normal /ç/ ünsüzü
Д д	D d	Normal /d/ ünsüzü

j j	D' d'	Palatal /d/ ünsüzü(dy)
Ä ä	E e	Normal /e/ ünlüsü
E e	É é	Kapalı /e/ ünlüsü
Ǟ ǟ	Ē ē	Uzun /e/ ünlüsü
Г г	g	İnce ünlülerle hece kuran /g/ ünsüzü
ᠭ ᠭ	ḡ	Kalın ünlülerle hece kuran /g/ ünsüzü
ᠭ̄ ᠭ̄	ḡ̄	Sızıcı /g/ (yumuşak /g/ (ḡ)) ünsüzü
ᠬ ᠬ	ḥ	İnce ünlülerle hece kuran, /g/-/h/ arası, sızıcı art damak-gırtlak ünsüzü
x	ḫ	Hırıltılı /h/ ünsüzü
Ы ы	ı ı	/a/-/ı/ arası, yarı geniş ünlü
İ	ĩ	/ı/-/i/ arası, kısa, dar ünlü
Ы̄ ы̄	ĩ̄	/a/-/ı/ arası, uzun, yarı geniş ünlü
İ̄	ĩ̄	Uzun /i/ ünlüsü
И и	ı i ý	Kelime başında ve ünsüzlerden sonra normal /i/ ünlüsü (i); hece ve kelime sonlarında /yĩ/ bir buçuk ünlü (ý)
ж	j	Normal /j/ ünsüzü
К к	K k	İnce ünlülerle hece kuran, ön damak /k/ ünsüzü
К к	Ḳ ḳ	Kalın ünlülerle hece kuran, art damak /k/ ünsüzü
Л л	L l	İnce ünlülerle hece kuran /l/ ünsüzü
Л л	Ḷ ḷ	Kalın ünlülerle hece kuran /l/ ünsüzü
М м	M m	Normal /m/ ünsüzü
н	ń	Palatal /n/ ünsüzü (ny)
Н н	N n	Normal /n/ ünsüzü
ң	ŋ	Hem art damak hem de ön damak /n/ ünsüzü
О о	O o	Normal /o/ ünlüsü
Ō ō	Ō ō	Uzun /o/ ünlüsü
Ö ö	Ö ö	Normal /ö/ ünlüsü
Ō̄ ō̄	Ō̄ ō̄	Uzun /ö/ ünlüsü
П п	P p	Normal /p/ ünsüzü
Р р	R r	Normal /r/ ünsüzü
С с	S s	Normal /s/ ünsüzü
Ш ш	Ş ş	Normal /ş/ ünsüzü
Ј ј	ť	Palatal /t/ ünsüzü (ty)
Т т	T t	Normal /t/ ünsüzü
Ц ц	ts	/t/ ve /s/ seslerinin birleşiminden oluşan ses
ӱ	ű	/ı/-/u/ arası ses değerine sahip kısa /u/ ünlüsü
ӱ̄	ű̄	/i/-/ü/ arası ses değerine sahip kısa /ü/ ünlüsü
У у	U u	Normal /u/ ünlüsü
Ū ū	Ū ū	Uzun /u/ ünlüsü
Ӱ ӱ	Ü ü	Normal /ü/ ünlüsü
Ū̄ ū̄	Ǖ ǖ	Uzun /ü/ ünlüsü
w	w	Çift dudak /v/ ünsüzü
Ј ј	Y y	Normal /y/ ünsüzü
З з	Z z	Normal /z/ ünsüzü

Kısaltmalar

Alt. Asıl Altay ağzı; Ar. Arapça; Far. Farsça; Kumd. Kumandı ağzı; Leb. Lebed ağzı; Moğ. Moğolca; OSTN W. Radloff (1960). *Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy*. Gravenhage; P.d.V.I Radloff (1866). *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme I. Cilt*; Rus. Rusça; Tel. Teleüt ağzı; Töl. Tölös ağzı; Tub. Tuba ağzı; W. V. Verbitskiy (1884). *Slovar' Altayskago i Aladagskago Nareçiy Tyurkskago Yazıka*. Kazan.

KAYNAKÇA

- ALİMOV, Rusbek - Emil Shadyhanov (2013). "Teleütçe Yok Olma Tehlikesi Altındaki Bir Dilin Sosyolengüistik Durumu". *Tehlikedeki Diller Dergisi/Türk Dilleri*. 2: 49-73.
- ARIKOĞLU, Ekrem (1996). *Tuva ve Hakas Türkçelerinde Fiiil*. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- AŞCI, Ufuk Deniz (2003). "W. Radloff'un 'Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy' Adlı Eserinde Geçen Kazak ve Kırgız Lehçelerine Ait Sesler İle Çağdaş Kazak ve Kırgız Lehçelerindeki Sesler". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 14: 299-360.
- BASKAKOV, N. A. (1958). *Altayskiy Yazık (Vvedeniye v İzuçeniye Altayskogo Yazıka i Ego Dialektov)*. Moskva: İzdatel'stvo Akademii AN SSSR.
- BASKAKOV, N. A. (1972). *Severniye Dialektı Altayskogo (Ojrotskogo) Yazıka- Dialekt Kumandintsev (Kumandı-Kiji)-Grammatičeskiy Oçerk, Teksti, Perevodi i Slovar'*. Moskva: İzdatel'stvo Nauka.
- BİANCHİ (1835). *Dictionnaire Turc-Français*. Paris.
- BUDAGOV (1869). *Sravnitel'nyy Slovar' Turetsko-Tatarskih' Nareçiy*. S.-Peterburg.
- BURAN, Ahmet (2008). "Çağdaş Türk Yazı Dillerinde ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında İkincil Uzun Ünlüler". *Makaleler* (Yayına Hazırlayanlar: Ercan Alkaya, Süleyman Kaan Yalçın, Murat Şengül), Ankara: Turkish Studies Yayınları: 288-305.
- CAYIM, N. A. - Tıbıkova, A.T. - Tıbıkova, L. N. ve Tıdıkova, N. N. (2004). *Altay Tildiñ Tündük Dialektteriniñ Temalar Aayınça Sözligi*. Gorno Altaysk.
- DIRENKOVA, N. P. (1940). *Grammatika Oyrotskogo Yazıka*. Moskva & Leningrad: Nauka.
- ERASLAN, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜNER DİLEK, Figen (2013). "Ağız Çalışmalarına Karşılaştırmalı Metodla Bakış: Altay Türkçesi Çalkandı Ağız". *Yalım Kaya Bitiği-Osman Fikri Sertkaya Armağanı* (Editörler: Hatice Şirin User-Bülent Gül). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 275-283.
- GÜNER DİLEK, Figen (2007). "Altay Türkçesi". *Çağdaş Türk Lehçeleri Grameri*. (Editör: Ahmet Bican Ercilasun). Ankara: Akçağ Yayınları: 1085-1148.
- GÜNER DİLEK, Figen (2015). *Güney Sibiryaya Altay Türkçesi Ağızları-Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜNER DİLEK, Figen (2016). "Kumandılar ve Dilleri". *Tehlikedeki Türk Dilleri II B -Örnek Çalışmalar* (Editörler: Prof. Dr. Süer Eker - Prof. Dr. Ülkü Çelik Şavk). C III. Astana-Ankara: Uluslararası Türk Akademisi ve Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları: 1-13.
- KALAN, Ekrem (2008). *Cungar Hanlığı'nın Siyasi Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KASAPOĞLU ÇENGEL, Hülya (2017). *Kırgız Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KİLLİ YILMAZ, Gülsüm (2011). "Altay Türklerinin Dil Durumu". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 8/3: 24-60.

- KİLLİ YILMAZ, Gülsüm (2016). "Etno-Demografik Veriler Işığında Sibirya Grubu Türk Dil Değişkeleri". *Tehlikedeki Türk Dilleri I -Kuramsal ve Genel Yaklaşımlar*. (Editörler: Prof. Dr. Süer Eker - Prof. Dr. Ülkü Çelik Şavk). C III. Astana-Ankara: Uluslararası Türk Akademisi ve Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları: 401-430.
- KORKMAZ, Zeynep (2017). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MENGES, Karl H. (2009). "Güney Sibirya Türk Şiveleri". (Çeviren: Günay Karaağaç). *Dil Tarih ve İnsan*. İstanbul: Kesit Yayınları: 369-406.
- NEVSKAYA, İ. A. - Almadakova, N. D.- Mayzina, A. N.-Ozonova, A. A. ve Çumakayev, A. E. (2017). *Grammatika Sovremennogo Altayskogo Yazıkı-Morfologiya*. Gorno-Altaysk.
- OZONOVA, Aiiiana (2012). "Tubalarskiy Yazık v Trudağ N. A. Baskakov İ V Nastoyaşşeye Vremya". *Dilleri ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Toplulukları Konulu 4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Hastaneleri Basımevi: 389-396.
- OZONOVA, Aiiiana (2016). "The Altaians and the Altai Language". *Tehlikedeki Türk Dilleri II A -Örnek Çalışmalar* (Editörler: Prof. Dr. Süer Eker - Prof. Dr. Ülkü Çelik Şavk). C II. Astana-Ankara: Uluslararası Türk Akademisi ve Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları: 21-46.
- POTAPOV, Leonid Pavloviç (2014). *Altaylılar Etnik Yapıları ve Kültürel Varlıkları Makaleler*. (Çeviren Atilla Bağcı). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- PRİTSAK, Omeljan (1959). "Das Altaitürkische". *Philologiae Turcicae Fundamenta*. C I, Weisbaden: Aquis Mattiacis Apud Franciscum Steiner: 568-598.
- RADLOFF, Wilhelm (1866). *Proben der Volkslitteratur Türkischen Stamme Süd-Sibriens*. Sanktpeterburg': Tipografin İmperatorskoy Akademi Nauk.
- RADLOFF, Wilhelm (1882). *Phonetik der Nördlichen Türksprachen*. Leipzig: T.O. Weiggel's Verlag.
- RADLOFF, Wilhelm (1954). *Sibirya'dan* (Çeviren: Ahmet Temir) C I. İstanbul: Maarif Basımevi.
- RADLOFF, Wilhelm (1960). *Versuch Eines Wörterbuches Der Türk-Dialecte*. C I-II-III-IV. Gravenhage: Mouton & Co.
- SIMPSON, Cyrill Gordon (1955). *Some Features of the Morfology of the Oirot (Gorno-Altai) Language*. Oxford: Central Asiatic Research Centre.
- TEKİN, Talat (1975). *Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, s. 149-271.
- TAZANOVA, Alyona (2016). "The Telengits and the Telengit Language". *Tehlikedeki Türk Dilleri II B -Örnek Çalışmalar* (Editörler: Prof. Dr. Süer Eker - Prof. Dr. Ülkü Çelik Şavk). C III. Astana-Ankara: Uluslararası Türk Akademisi ve Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları: 409-420.
- TEMİR, Ahmet (1991). *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri Hayatı- İlmî Kişiliği-Eserleri*. Ankara: Türk Dil Kurmu Yayınları.
- TIDIKOVA, Nadejda (2012). "Altay Cumhuriyeti'nin Az Sayılı Yerli Halklarının Dilleri ve Kültürleri". *Dilleri ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Toplulukları Konulu*

4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Hastaneleri Basımevi: 525-530.

TOKER, Mustafa (2003). "W. Radloff'un 'Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçiy' Adlı Eserinde Geçen Tatar Türkçesine Ait Kelimeler Üzerinde Genel Bir Değerlendirme". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 14: 17-48.

TROYANSKİY (1830). *Slovar' Tatarskago Yazıka*. Kazan.

TURAYEV, V. A.- Sulyandziga, R. V.-Boçarnikov, V. N. ve Sulyandziga, P. V. (2005). *Entsiklopediya Korennih Maloçislennih Narodov-Severa, Severa i Dalnego Vostoka Rossiyskoy Federatsii*. Rusya.

ÜÇOK, Necip (1951). *Genel Fonetik*. İstanbul: İbrahim Horoz Matbaası.

VAMBÉRY (1867). *Çagataische Sprachstudie*. Leipzig.

VERBITSKIY vd. (1869). *Grammatika Altayskago Yazıka*. Kazan.

YALÇIN, Süleyman Kaan (2011). "Türk Dilinde Ses Grupları ve Ses Gruplarının Ünlüleşmesi". *Turkish Studies*, Volume 6/3 Summer: 1597-1622.

YILMAZ CEYLAN, Emine (1991). "Ana Türkçede Kapalı e Ünlüsü". *Türk Dilleri Araştırmaları Dergisi*, 151-165.

ZENKER (1862-1876). *Dictionnaire Turc-Arabe-Persan*. Leipzig.